

ἀλλάξη καὶ τὰς μορφὰς ἀκόμη τῶν δογμάτων— παραμένουν, λοιπόν, ἀκόμη ὡς φάροι κατευθυντήριοι τῆς διαγωγῆς τῶν ἀνθρώπων.

Αὐτὰς τὰς ιδέας εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ ἀκούσωμεν μὲ βαθεῖαν ἀνάλυσιν, ἀναγεωμένας καὶ ἰσχυροποιημένας μετ' ὀλίγον. Εἶναι αἱ ιδέαι αὐταὶ συνέπειαι τῆς ἐπιδράσεως τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως ἐπὶ τοῦ δικαίου. Εἶναι ἡ διαπίστωσις τῆς ιδιότητος τῆς νομικῆς ὡς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, εἶναι τὸ ἐνισχυμένον φῶς ποῦ εἰσβάλλει μὲ τὴν ἐκλογὴν τοῦ κ. Μιχαηλίδου - Νουάρου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν.

Καλῶς ἤλθατε μεταξύ μας, ἀγαπητὲ Συνάδελφε !

Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ (ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ· ΤΑΞΙΣ - ΠΡΟΟΔΟΣ) ΚΑΙ ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ - ΝΟΥΑΡΟΥ

Αἰσθάνομαι βαθεῖαν συγκίνησιν εἰσερχόμενος σήμερον ἐπισήμως εἰς τὸ Ἄνω-τατον τοῦτο πνευματικὸν ἴδρυμα, τὸ ὁποῖον ἐλάμπρυναν καὶ λαμπρύνουν κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῶν ἐπιστημῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, χάρις εἰς τὴν ψῆφον τῶν ὁποίων ἐνρίσκομαι τὴν στιγμήν αὐτὴν εἰς τὸ βῆμα τοῦτο, ἐπίσης δὲ τὴν Πολιτείαν, ἣτις συμφώνως πρὸς τὸν νόμον ἐπεκύρωσε τὴν ἐκλογὴν μου.

Ἐκφράζω τὰς πλέον εὐλικριεῖς εὐχαριστίας μου πρὸς τοὺς προλαλήσαντας ἐκλεκτοὺς συναδέλφους, τὸν Πρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας κ. Παναγιώτην Ζέπον καὶ τὸν ἀκαδημαϊκὸν κ. Γρηγόριον Κασιμάτην διὰ τοὺς εὐμενεῖς περὶ τοῦ προσώπου μου λόγους. Ἄς μοι ἐπιτραπῇ δὲ νὰ θεωρήσω τοὺς λόγους τούτους ὡς μίαν ὑπερβολικὴν ἐκδήλωσιν τῶν δεσμῶν τῆς φιλίας καὶ ἀγάπης, ποῦ ἐχαλκεύθησαν μεταξύ ἡμῶν κατὰ τὴν διάρκειαν κοινῶν προσπαθειῶν πρὸς καλλιέργειαν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας.

Θεωρῶ καθῆκον μου κατὰ τὴν ὥραν ταύτην νὰ εἶπω ὀλίγας λέξεις ἐθγνωμοσύνης πρὸς τοὺς σεβαστοὺς μου διδασκάλους εἰς τὸν τομέα τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἀειμνήστους ἀκαδημαϊκοὺς Δημήτριον Παππούλιαν, Κωνσταντῖνον Τριανταφυλλόπουλον καὶ Γεώργιον Μπαλῆν, οἱ ὅποιοι διὰ τοῦ ὅλου ἔργου των ἤσκησαν βαθεῖαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς παρ' ἡμῖν νομικῆς καὶ νομικοῖστορικῆς ἐπιστήμης, καθὼς καὶ πρὸς τὸν ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ παρευρισκόμενον γεραρὸν διδάσκαλόν μου, ἀκαδημαϊκὸν κ. Γεώργιον Σ. Μαριδάκην, ὁ ὁποῖος μὲ ἀκατάβλητον πάντοτε ζῆλον ἐξα-

κολουθεῖ νὰ προσφέρει εἰς τὴν ἐπιστήμην τοὺς ἀγλαοὺς καρποὺς τῶν πρωτοτύπων ἐρευνῶν του.

Γνωρίζω ὅτι αἱ ὑποχρεώσεις ἄς ἀναλαμβάνω διὰ τῆς εἰσόδου μου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν εἶναι βαρεῖαι, ἰδίᾳ διότι ἡ πατρις μας εὐρίσκεται σήμερον εἰς μίαν κρίσιμον καμπὴν τῆς ἱστορίας της. Θὰ εἶμαι δὲ πολὺ εὐτυχὴς ἂν δυναθῶ νὰ συμβάλω, μὲ τὰς μικρὰς μου δυνάμεις, εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἀνωτάτου τούτου πνευματικοῦ Ἰδρύματος.

I

A. Ἐν ἓκ τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς συγχρόνου φιλοσοφικῆς σκέψεως εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἐννοίας τῆς ἀξίας¹, τῆς πηγῆς τῶν ἀξιῶν, τῆς ἱεραρχίας αὐτῶν κλπ. Ὅπως ὅλα τὰ βασικὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα, οὕτω καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας ἔχει τεθῆ καὶ μελετηθῆ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σοφῶν καὶ ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, καταπολεμῶν τὸν ὑποκειμενισμόν καὶ τὴν ἀμβολίαν τῶν σοφιστῶν, ἐπεχείρησε νὰ θεμελιώσῃ τὴν γνῶσιν καὶ τὸν ἠθικὸν βίον ἐπὶ ἀπολύτων καὶ ἀντικειμενικῶν κριτηρίων. Μὲ τὴν θεωρίαν του περὶ ἰδεῶν ὁ Πλάτων συνέλαβε τὴν τελείαν μορφήν τῶν πραγμάτων, μὲ τὴν διδασκαλίαν του δὲ περὶ τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ καὶ περὶ τῆς δικαιοσύνης οὗτος ἐχάραξε τὴν ἰδανικὴν εἰκόνα τῆς πολιτείας καὶ τοῦ τελείου ἀνθρώπου, εἰκόνα τῆς ὁποίας τὴν πραγματοποίησιν πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ κάθεῖς ἀνθρώπος καὶ κάθε κοινωνία.

Συνεχίζοντες τὴν προσπάθειαν ταύτην τοῦ Πλάτωνος πρὸς ἀνεύρεσιν ἀπολύτων κριτηρίων καὶ ὑψηλῶν κατευθυντηρίων ἀρχῶν τῆς ἠθικῆς ζωῆς, νεότεροι φιλόσοφοι² διέπλασαν τὴν ἐννοίαν τῆς φιλοσοφικῆς ἀξίας, δηλαδὴ μιᾶς ἀνωτέρας ἀρχῆς πρὸς τὴν ὁποίαν προσανατολίζονται αἱ ἀνθρώπινα ἐνέργειαι. Ὡς διδάσκεται,

1. Ἐκ τῆς ἀπεράντου βιβλιογραφίας ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀξιῶν σημειοῦμεν ἐνταῦθα μόνον τὸ ἔργον τοῦ Fritz - J o h. v o n R i n t e l e n, *Values in European Thought, I Pamplona-Spain 1972* (ὅπερ ἀποτελεῖ βελτιωμένην μετάφρασιν τοῦ ἔργου τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως: *Der Wertgedanke in der europäischen Geistesentwicklung, 1932*) καὶ τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν αὐτοῦ ὑπὸ τῆς M. Δ ρ α γ ῶ ν α - Μ ο ν ἄ χ ο υ, *Φιλοσοφία* (Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐρεῦνης Ἑλλην. Φιλοσ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 3 (1973) σ. 472 ἐπ. Περαιτέρω βιβλιογραφίαν βλ. εἰς H. H e n k e l, *Einführung in die Rechtsphilosophie, 1964*, § 22, σ. 263 ἐπ. καὶ A. V e r d r o s s, *Abendländische Rechtsphilosophie (2. Aufl.) 1963*, σ. 205. Βλ. ἐπίσης καὶ τοὺς κατωτ. ἐν σημ. 29 καὶ 30 παρατιθεμένους.

2. Ἰδίᾳ ὁ L o t z e καὶ οἱ νεοκαντιανοὶ W i n d e l b a n d καὶ R i c k e r t καὶ ἀκολούθως οἱ φαινομενολόγοι M a x S c h e l e r καὶ N i c o l a i H a r t m a n n· πρβλ. V e r d r o s s ἐνθ' ἀνωτ. (σημ. 1), σ. 205 ἐπ., L a r e n z, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft (3. Aufl.)*, 1975, σ. 99 ἐπ.

ἡ ἀνωτέρα αὐτῆ ἀρχὴ ἐνυπάρχει εἰς κάθε ἀνθρωπίνην πράξιν καὶ ἀποτελεῖ ὄχι μόνον τὸν σκοπὸν, ἀλλὰ καὶ τὸ οὐκ ἔνεκα αὐτῆς³, δηλαδή τὴν βαθυτέραν αἰτίαν αὐτῆς. Αἱ ἀξίαι ἀντιπροσωπεύουν τὸ ἀπόλυτον ἰδανικὸν πρὸς τὸ ὁποῖον τείνουν αἱ ἀνθρώπινα προσπάθειαι, ἰδανικὸν τὸ ὁποῖον ὅμως εἰς τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας δὲν δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ παρὰ μόνον μερικῶς, λόγῳ τῶν ἀδυναμιῶν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, λόγῳ τοῦ πεπερασμένου τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἱστορίας.

Β. Τὸ πρόβλημα τῶν ἀξιῶν ἐτέθη καὶ εἰς τὸ πεδῖον τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ δικαίου καὶ κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ἀνευρεθοῦν αἱ βασικαὶ ἀξίαι τοῦ δικαίου, αἱ ἀνώταται ἠθικαὶ ἀρχαί, τὴν πραγματοποίησιν τῶν ὁποίων ἐπιδιώκει τὸ ἰσχυρὸν δίκαιον. Κατ' εὐρέως διαδεδομένην γνώμην⁴ τοιαῦται βασικαὶ ἀξίαι τοῦ δικαίου εἶναι τρεῖς, ἥτις ἢ δικαιοσύνη, ἢ τάξις (ἢ νομικὴ ἀσφάλεια) καὶ τὸ κοινὸν ἀγαθὸν (*bienum commune*). Ἡ ἔννοια ὅμως τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως διεπλάσθη, ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου καὶ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, εἶναι εὐρυτάτη καὶ ἀόριστος καλύπτουσα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν ἔννοιαν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς τάξεως καὶ περιλαμβάνουσα⁵ καὶ ὅλας τὰς λοιπὰς ἀξίας. Ἡ ὑπέρμετρος αὕτη διεύρυνσις τῆς ἐννοίας τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ καθιστᾷ ταύτην ἀδόκιμον⁶. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον κατὰ τὴν γνώμην νεωτέρων συγγραφέων — καὶ δὴ τοῦ Paul Roubier⁷ —, γνώμην τὴν ὁποίαν θεωρῶ ὡς προτιμητέαν, ἀντὶ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ ὡς τρίτη βασικὴ ἀξία τοῦ δικαίου πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ κοινωνικὴ πρόοδος, ἥτις τόσον εἰς τὸ παρελθὸν ὅσον καὶ σήμερον ἀποτελεῖ ἓνα ἐκ τῶν σταθερῶν σκοπῶν, πρὸς οὓς τείνει τὸ δίκαιον.

3. Κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἀριστοτέλους, Φυσικῆς ἀκροάσεως Β', 194 Β' 23-33: «Ἐνα μὲν οὖν τρόπον λέγεται τὸ ἐξ οὗ γίγνεται τι ἐνυπάρχοντος... ἔτι ὡς τὸ τέλος τοῦτο δ' ἐστὶν τὸ οὐκ ἔνεκα, οἷον τοῦ περιπατεῖν ἢ ὑγίεια (κατὰ τὴν ἔκδοσιν Ὁξφόρδης ὑπὸ W. Ross).

4. Πρβλ. W. Sauer, *Einführung in die Rechtsphilosophie* (2. Aufl.), 1961, § 7. III. 2, σ. 62. Βλ. ἐπίσης *Annuaire de l'Institut intern. de Philosophie du Droit et de Sociologie juridique*, III. *Le but du Droit: bien commun, justice, sécurité*, Paris, 1938.

5. Πρβλ. συναφῶς Guido Gonella, *La nozione di bene comune* (ristampa), Milano 1959, σ. 53 ἐπ. 56 ἐπ. καὶ ἰδίᾳ Jean Dabin, *Théorie générale du Droit* (1953) Νος 134, 138 ἐπ. σ. 165, 170 ἐπ.

6. Πάντως ἡ ἔννοια τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ ἐμφανίζει ἀναμφιβόλως χρησιμότητα, ἐὰν περιορισθῇ ἐντὸς τῶν προσηκόντων ὁρίων καὶ ἰδίᾳ ἐὰν ἀντιμετωπισθῇ ὄχι ὡς αὐτοτελής ἀξία, ἀλλ' ὡς συστατικὸν στοιχεῖον τῆς ἀξίας τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς τάξεως (νομικῆς ἀσφαλείας).

7. Βλ. Paul Roubier, *Théorie générale du Droit* 2e éd. Paris 1951, σ. 318 (καὶ τὴν αὐτόθι σημ. 2) καὶ σ. 285. πρβλ. καὶ B. Tabbah, *La trilogie: sécurité, justice et progrès social en Mélanges en l'honneur de P. Roubier*, I (1961), σ. 459 ἐπ.

Αἱ τρεῖς αὐταὶ ἀξίαι, ἤτοι ἡ δικαιοσύνη, ἡ τάξις καὶ ἡ κοινωνικὴ πρόοδος συναντῶνται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς ὅλας τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ πρωτίστη καὶ ἡ σπουδαιότερα τῶν ἀξιῶν τούτων. Τὸ ἰδεῶδες τῆς δικαιοσύνης συγκινεῖ πάντοτε κάθε ἀνθρωπίνην καρδίαν καὶ ἀποτελεῖ τὸ κίνητρον καὶ τὸν σταθερὸν στόχον τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων, τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν πολέμων, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν εἰρηνικῶν προσπαθειῶν πρὸς βελτίωσιν τοῦ δικαίου καὶ τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως.

Ὅπως ἔγραφε κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὁ Proudhon⁸ «ἡ δικαιοσύνη εἶναι κάτι τὸ πῶς πρωτόγονο μέσα στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, τὸ βασικώτερο μέσα στὴ κοινωνία, τὸ ἱερώτερο μεταξὺ τῶν αἰτημάτων (ἐννοιῶν), πὺ οἱ ἀνθρώπινες μάξεις διεκδικοῦν μὲ τὴ μεγαλυτέρα φλόγα. Εἶναι ἡ βαθύτερη οὐσία τῶν θρησκευτικῶν καὶ ταυτοχρόνως ἡ μορφὴ τῆς λογικῆς, τὸ μυστικὸ ἀντικείμενο πίστεως, ἡ ἢ ἀπαρχή, τὸ μέσον καὶ τὸ τέλος τῆς γνώσεως. Τί ἄλλο θὰ μπορούσε νὰ φαντασθῆ κανεὶς παγκοσμιώτερο, δυνατώτερο, πληρέστερο ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη;».

Γ. Παρ' ὅλον ὅτι χιλιάδες σελίδων ἔχουν ἀφιερωθῆ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης⁹, ὁ ἀκριβὴς ὀρισμὸς αὐτῆς παραμένει πάντοτε πρόβλημα δυσχερές. Τὴν στιγμὴν αὐτὴν περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω τὸν γνωστὸν εἰς ὅλους τοὺς νομικοὺς ὀρισμὸν τοῦ Οὐλπιανοῦ (ἐν Dig. 1. 1. 10 princ), ὡς ἀποδίδεται εἰς τὰ Βασιλικά (2.1.10), κατὰ τὸν ὁποῖον «δικαιοσύνη εἶναι σταθερὰ βούλησις καὶ διηρηκῆς ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμουσα δίκαιον».

Εἶναι ἴσως περίεργον ὅτι, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλάτων εἰς τὸ Α' βιβλίον τῆς Πολιτείας του (332 C), παρόμοιος ὀρισμὸς ἐδόθη ἀπὸ τὸν ποιητὴν Σιμωνίδην, ὁ ὁποῖος ὁμιλῶν μὲ τὴν ἀσαφεῖ γλῶσσαν τῶν ποιητῶν ἔλεγεν ὅτι δικαιοσύνη εἶναι

8. Proudhon, *De la justice dans la Révolution et dans l'Eglise*, Nouvelle édition, Bruxelles 1868, σ. 44, ὡς παρατίθεται ὑπὸ τοῦ Ch. Perelman, *Justice et raison*, Bruxelles 1963, σ. 14 καὶ σημ. 1.

9. Ἐκ τῆς ὀγκώδους σχετικῆς βιβλιογραφίας παραθέτομεν μόνον τὰς μελέτας τῶν G. del Vecchio, *La giustizia* 5. ed. 1959 καὶ ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει ὑπὸ I. Κ. Πολυγένοῦς. Ἡ δικαιοσύνη, 1963 (ἔνθα πλουσία βιβλιογραφία), καὶ Chaim Perelman, *Justice et raison*, Bruxelles 1963 καὶ ἐν γερμανικῇ μεταφράσει: *Über die Gerechtigkeit (mit einer Einleitung von Th. Viehweg)*, München 1967. Περαιτέρω βλ. τὰς ὑπὸ τοῦ Henkel, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 1) § 27, σ. 301 καὶ E. Riezler, *Das Rechtsgefühl* (3. unveränderte Aufl.), 1969, σ. 61, σημ. 2 παρατιθεμένας ἐργασίας, ἔτι δὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Institut international de philosophie politique (*Annales de philosophie politique*) ἐκδοθὲν συλλογικὸν ἔργον: *Le droit naturel*, Paris 1959 (P.U.F.), ἔνθα μελέται τῶν Kelsen, Perelman κ. ἄ.

«τὸ προσῆκον ἐκάστω ἀποδιδόναί¹⁰, τοῦτο δὲ ὠνόμασε ὀφειλόμενον». Ὁ ὅρισμός οὗτος τοῦ Σιμωνίδου χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὡς αἰνιγματώδης¹¹. Παρὰ ταῦτα οὗτος νιοθετήθη βασικῶς ἀλλὰ μὲ εὐρύτερον πνεῦμα ὑπὸ τοῦ Ρωμαίου νομικοῦ Οὐλπιανοῦ, περιληφθεὶς δὲ εἰς τὴν Ἰουστινιάνειον κωδικοποίησιν μετεδόθη ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ἔφθασε μέχρι τῶν ἡμερῶν μας καὶ θεωρεῖται ἤδη ὡς κλασσικός.

Ἡ τοιαύτη εὐρεῖα διάδοσις τοῦ ὁρισμοῦ αὐτοῦ δὲν ἦρε τὸν «αἰνιγματώδη» χαρακτήρα του, οὔτε ἐμείωσε τὰς δυσχερείας τῆς ἐφαρμογῆς του. Πράγματι καὶ ἡ ἀπλῆ ἀνάγνωσις τοῦ ἐν λόγῳ ὁρισμοῦ γεννᾷ εἰς τὸ πνεῦμα δύο ἐρωτήματα, ἥτοι πρῶτον, ποία εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἔννοια τῆς φράσεως ὅτι ἡ δικαιοσύνη ἀπονέμει εἰς ἕκαστον ὅ,τι τοῦ ἀνήκει (τὸ *suum cuique* τῶν Ρωμαίων) καὶ δεῦτερον, ἐκ ποίας πηγῆς εἶναι δυνατὸν νὰ πορισθῶμεν τὰ κριτήρια διὰ νὰ καθορίσωμεν τὸ ἀνάλογον μερίδιον τῶν ἀγαθῶν, τῶν ἀξιομάτων καὶ τῶν ἠθικῶν τιμῶν, πὸν πρέπει νὰ ἀπονέμεται εἰς κάθε ἄτομον συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς δικαιοσύνης.

Τὰ προβλήματα ταῦτα εἶναι πολὺ δυσχερῆ, πολὺπλευρα καὶ ἀμφισβητούμενα, πολλὰ δὲ προσπάθειαι κατεβλήθησαν πρὸς ἐπίλυσιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαϊότητος μέχρι τῆς σήμερον. Ἐνταῦθα ἄς μοι ἐπιτραπῆ νὰ περιορισθῶ εἰς συντόμους ἐπ' αὐτῶν σκέψεις. Θὰ ἀρχίσω ἀπὸ τῆν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος ποία εἶναι ἡ πηγὴ τῶν περὶ τῆς δικαιοσύνης ἀντιλήψεων, βάσει τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ τὸ προσῆκον εἰς ἕκαστον ἄτομον μερίδιον τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἠθικῶν τιμῶν ἧ, ὅπερ τὸ αὐτό, ποία εἶναι ἡ πηγὴ τῶν ἀντιλήψεων περὶ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου.

Ἐπὶ τοῦ προβλήματος τούτου διετυπώθησαν πολλὰ ἀπόψεις ἢ θέσεις¹², ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ἀναφέρω ἐν συντομίᾳ τὰς ἀκολούθους τρεῖς :

10. Βλ. ἐπίσης Πλάτωνος, Πολιτικός 294E - 295... «καὶ τὸν νομοθέτην ἡγοούμεθα... προστάττοντα ἀκριβῶς ἐνὶ ἐκάστω τὸ προσῆκον ἀποδιδόνα». Ἡ ἀντίστοιχος λατινικὴ φράσις «*suum cuique tribuere*» ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν Κικέρωνα, τοῦ ὁποίου αἱ ἀντιλήψεις διεμορφώθησαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ἰδίᾳ τῶν στωϊκῶν καὶ τοῦ Πλάτωνος· πρβλ. Κωνστ. Γρόλλιου, Κικέρων καὶ πλατωνικὴ ἠθικὴ, Ἀθήναι 1960, σ. 96 - 98· πρβλ. καὶ Riezler, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 9), σ. 93.

11. Εἰς τὸ σχετικὸν χωρίον λέγεται : «Ἡ νίξις αὐτῶν ὅς ἔοικεν ὁ Σιμωνίδης ποιητικῶς τὸ δίκαιον». (Πλάτωνος, Πολιτεία 332 β). Ὡς γνωστὸν δὲ ἡ λέξις αἰνίσσομαι σημαίνει εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν : ὀμιλῶ σκοτεινῶς, ἥτοι αἰνιγματωδῶς· βλ. Liddell-Scott, Μέγα λεξικὸν τῆς Ἑλλην. γλώσσης, τόμ. Α (1934) λέξις αἰνίσσομαι (σ. 70).

12. Πρβλ. διὰ τὰ ἐπόμενα Henkel, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 1), § 27 III 1 c, σ. 306 ἐπ.

α) Κατὰ τὴν πρώτην θέσιν, ἡ ὁποία ὑποστηρίζεται ὑπὸ τῆς σχολῆς τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ «προσῆκον» διὰ κάθε ἄτομον (*sumt cuique*) εἶναι πᾶν ὅ,τι ἀπονέμει εἰς αὐτὸ ἢ νομοθεσία. Συνεπῶς, κατὰ τὴν ἄποψιν ταύτην, πηγὴ τῶν περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεων εἶναι τὸ Κράτος καὶ ἡ νομοθεσία, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἠθικῶς δίκαιον εἶναι πᾶν ὅ,τι εἶναι σύμφωνον πρὸς τοὺς γραπτοὺς νόμους τοῦ Κράτους καὶ ἠθικῶς ἀδικον πᾶν ὅ,τι ἀντιβαίνει πρὸς αὐτούς. Ἡ ἄποψις αὕτη ταυτίζει τὴν γραπτὴν νομοθεσίαν πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης καὶ καθιστᾷ ἀδύνατον ὄχι μόνον τὴν κριτικὴν τῆς νομοθεσίας, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν μεταρρύθμισιν αὐτῆς. Ἐκ τῆς κοινῆς ὁμως πείρας καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας γνωρίζομεν ὅτι εἰς πᾶσαν νομοθεσίαν ὑπάρχουν ἀδικοὶ νόμοι καὶ ἀτυχεῖς διατάξεις, πρᾶγμα ποῦ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἄποψις τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ εἶναι ἀνεδαφικὴ καὶ ἄστοχος.

β) Κατὰ τὴν δευτέραν θέσιν, τὴν ὁποίαν ὑπερασπίζουσιν πολλοὶ κοινωνιολόγοι, «προσῆκον εἰς ἕκαστον» (τὸ *sumt cuique*) εἶναι πᾶν ὅ,τι πρέπει νὰ περιέχεται εἰς ἕκαστον ἄτομον συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας. Κατὰ τὴν κοινωνιολογικὴν ταύτην θέσιν ἡ δεδομένη κοινωνία καὶ αἱ ἐκάστοτε κρατοῦσαι εἰς αὐτὴν ἀντιλήψεις ἀποτελοῦν τὴν πηγὴν τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς δικαιοσύνης. Ἡ διδασκαλία αὕτη περιέχει μεγάλην δόσιν ἀληθείας, ἐδρίσκουσα σταθερὸν ἔρεισμα ἐπὶ τῶν διδαγμάτων τῆς ἱστορίας καὶ ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ἐπίσης ἡ θέσις αὕτη πλεονεκτεῖ τῆς πρώτης, διότι καθιστᾷ δυνατὴν τὴν κριτικὴν τῆς ἰσχυροῦσης νομοθεσίας καὶ τὴν προσπάθειαν τῆς βελτιώσεως αὐτῆς. Πάντως μειονέκτημα τῆς κοινωνιολογικῆς ταύτης θέσεως εἶναι ὅτι αὕτη ἄγει εἰς τὴν «λατρείαν τοῦ γεγονότος», δηλαδὴ ταυτίζει τὰς ἐκάστοτε κρατούσας εἰς τινα κοινωνίαν ἀντιλήψεις περὶ τοῦ δικαίου, πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, παραβλέπουσα ὅτι πολὺ συχνὰ αἱ ἀντιλήψεις αὗται, κρινόμεναι βάσει ἐνὸς ἀνωτέρου κριτηρίου, εἶναι ἀδικοὶ ἢ ἐσφαλμένοι.

γ) Κατὰ τὴν τρίτην θέσιν, ἡ ὁποία ὑποστηρίζεται ὑπὸ φιλοσόφων τοῦ δικαίου, τὸ «προσῆκον εἰς ἕκαστον» (*sumt cuique*) πρέπει νὰ προσδιορίζεται βάσει τῆς ἀπολύτου ἀξίας τῆς δικαιοσύνης, ὅπως αὕτη ἀπορρέει ἀπὸ τὴν λογικὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἐλευθέραν συνείδησιν αὐτοῦ. Κατὰ τὴν ἄποψιν ταύτην ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης ἀποτελεῖ ἀνωτέραν ἀρχήν, ἡ ὁποία προϋπάρχει τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ καθοδηγεῖ τὸν νομοθέτην κατὰ τὴν θέσπισιν νέων κανόνων δικαίου ἢ κατὰ τὴν μεταρρύθμισιν αὐτῶν. Ἡ ἀπόλυτος αὕτη ἀξία τῆς δικαιοσύνης ἀποτελεῖ ὄχι μόνον στόχον τοῦ νομοθέτου, ἀλλὰ καὶ ἀπόλυτον μέτρον κρίσεως, δηλ. σταθερὸν κριτήριον, βάσει τοῦ ὁποίου εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ ὀρθότης τῆς νομοθεσίας καὶ νὰ θεμελιωθῇ πᾶσα πρότασις τείνουσα εἰς βελτίωσιν αὐτῆς.

Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς ταύτης, ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης συνιστᾷ κάτι τὸ λογικῶς

ἀναγκαῖον, ἀποτελεῖ λογικὴν προϋπόθεσιν, ἄνευ τῆς ὁποίας κάθε κρίσις μας περὶ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου θὰ ἦτο λογικῶς ἀδύνατος.

Ἐξαιρετικὸν εἶναι ὅτι ἡ τοιαύτη διδασκαλία περὶ τῆς ἀπολύτου ἀξίας τῆς δικαιοσύνης δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὰ πορίσματα τῆς νεωτέρας κοινωνιολογικῆς ἐπιστήμης. Διότι καὶ ἂν ἔτι γίνῃ δεκτὸν ὅτι ἡ προσωπικότης ἐκάστου ἀτόμου, ζῶντος εἰς τινα κοινωνίαν, διαπλάσσεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν κρατουσῶν εἰς τὴν κοινωνίαν ταύτην ἀντιλήψεων καὶ ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνοφθαλμιζονται βαθμιαίως εἰς τὸ πνεῦμα του καὶ κατακτοῦν τὸν τρόπον τῆς σκέψεως καὶ τὴν συνειδήσιν του, πάλιν, ὡς διδάσκεται ὑπὸ νεωτέρων κοινωνιολόγων¹³, παραμένει πάντοτε εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου μία ἔστω καὶ περιορισμένη ζώνη ἐλευθερίας καὶ πρωτοβουλίας, ἡ ὁποία διαφεύγει τὸν κοινωνικὸν ἔλεγχον καὶ ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶναι δυνατὴ ἡ λειτουργία τῆς ἐλευθέρας σκέψεως καὶ βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐντὸς τῆς τοιαύτης ζώνης τῆς ἐλευθερίας τοῦ προσώπου πραγματοποιεῖται ἡ σύλληψις τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν καὶ συνεπῶς καὶ τῆς ἀξίας τῆς δικαιοσύνης, ἡ ὁποία οὕτω δύναται νὰ ἀσκήσῃ τὴν ἐνεργητικὴν τῆς ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐξελέξεως καὶ τῆς προόδου τοῦ ὅλου θετικοῦ δικαίου. Εἰς τὴν ὑπαρξιν δὲ τῆς αὐτῆς ζώνης πνευματικῆς ἐλευθερίας ὀφείλονται, ἐν τελευταία ἀναλύσει, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὅλα ἐν γένει αἱ ἠθικαὶ καὶ πνευματικαὶ προόδοι τῆς ἀνθρωπότητος.

Δ. Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ ἕτερον τῶν ἀνωτέρω τεθέντων προβλημάτων, εἰς τὸ ζήτημα δηλαδὴ ποία εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἔννοια τῆς φράσεως ὅτι ἡ δικαιοσύνη ἀπὸνέμει εἰς ἕκαστον ὅ,τι τοῦ ἀνήκει (*suum cuique*). Τὸ πρόβλημα τοῦτο συζητεῖται ἐπίσης ζωηρῶς¹⁴ μεταξὺ τῶν συγχρόνων θεωρητικῶν τοῦ δικαίου. Ἐνταῦθα περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω ὅτι, ὡς ἐκτίθεται εἰς νεωτέραν μελέτην (τοῦ *Ch. Perelman*¹⁵),

13. Πρβλ. *A. Cuvillier, Manuel de Sociologie, I (5. éd, 1967) § 89, σ. 208, τοῦ αὐτοῦ, Oὐ va la Sociologie française (1953), σ. 116 ἐπ.* Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς αὐτῆς σκέψεως ὁ *Cuvillier* ἐκθέτει ἐν *Manuel de Sociologie II 6e éd. (1968) § 175, σ. 530 καὶ 533* ὅτι ἀπὸ κοινωνιολογικῆς ἀπόψεως αἱ ἀξίαι ἀποτελοῦν ὄχι μόνον προϊόντα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπόρροιαν τῆς προσωπικῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς καὶ ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς βαθντέρας τάσεις (*aspirations*) τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω ἐξηγεῖται ὁ ἐνθουσιασμός καὶ ἡ διάθεσις τῆς θυσίας τῶν ἀτόμων, ποὺ παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἐπιδίωξιν τῆς πραγματοποιήσεως τῶν ἀξιῶν.

14. Κατὰ τὴν γνώμην πολλῶν θεωρητικῶν τοῦ δικαίου (ὡς π.χ. ὁ *M. E. Mayer*, ὁ *Kelsen* κ.ἄ.), ἡ φράσις «εἰς ἕκαστον ὅ,τι τοῦ ἀνήκει» (*suum cuique*), εἶναι μία «καθαρῶς τυπικιστικὴ ἀρχή» (*rein formales Prinzip*) καὶ εἶναι κενὴ περιεχομένου, δυναμένη νὰ προσλάβῃ οἰοῦνδήποτε νόημα· βλ. *Henkel*, ἐνθ' ἀνωτ. (σημ. 1), σ. 306 καὶ σημ. 1, ἐνθα, παραπομπαὶ εἰς τοὺς ἐν λόγῳ συγγραφεῖς.

15. Βλ. *Chaim Perelman, Justice et raison, 1963, σ. 27 ἐπ.*, τοῦ αὐ-

ή περι ἧς ὁ λόγος φράσις ἐπιδέχεται πολλές ἐρμηνείας, πολλά νοήματα, κυριότερα τῶν ὁποίων εἶναι τὰ ἀκόλουθα ἕξ, ἧτοι : α) Ὅτι κατὰ τὴν διανομὴν τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἠθικῶν τιμῶν χορηγεῖται εἰς ἕκαστον ἄτομον ἴση μερὶς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς πλήρους ἰσότητος, ἢ β) ὅτι τὰ χορηγούμενα ἀγαθὰ πρέπει νὰ προσδιορίζονται ἀναλόγως πρὸς τὴν ἀξίαν ἢ τὴν κοινωνικὴν ὑπόληψιν ἐκάστου ἀτόμου, ἢ γ) ἀναλόγως πρὸς τὴν συμβολὴν του εἰς τὴν εὐημερίαν τῆς κοινωνίας, ἢ δ) ἀναλόγως πρὸς τὰς ἀνάγκας του, ἢ ε) ἀναλόγως πρὸς τὴν κοινωνικὴν κατηγορίαν ἢ τάξιν του, ἢ ς) ὅτι χορηγεῖται εἰς κάθε ἄτομον, ὅ,τι ὀρίζει ὁ νόμος ἢ τὸ ἔθιμον.

Ὅσάκις ὁ νομοθέτης ἐπιχειρεῖ τὴν δικαίαν ρύθμισιν τῶν διαφορῶν σχέσεων ἐκλέγει ἐν ἑκ τῶν προαναφερθέντων νοημάτων ἢ προβαίνει ἐνδεχομένως εἰς συνδυασμὸν μεταξὺ αὐτῶν. Ἡ ἐκλογή ὁμως αὕτη, ἵνα τύχη ἐπιδοκιμασίας καὶ γίνῃ ἀποδεκτὴ¹⁶ ὑπὸ τῆς κοινωνίας, πρέπει νὰ ἑναρμονίζεται πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἐν τῇ κοινωνίᾳ κοσμοθεωρίαν καὶ τὰς λοιπὰς ἠθικὰς ἀξίας, πού διέπουν ἐκάστοτε τοὺς διαφοροὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Οὔτω π.χ. ὁσάκις ὁ νομοθέτης ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίσῃ τὴν δικαίαν ἀμοιβὴν (ἢ μισθὸν) τῶν διαφορῶν κατηγοριῶν τῶν ἐργαζομένων λαμβάνει πρὸς τοῦτο ὡς κριτήρια εἴτε τὴν κοινωνικὴν ἐκτίμησιν τῆς ὁποίας ἀπολαύει ἢ περὶ ἧς ἐκάστοτε πρόκειται ἐργασία, λόγῳ τῆς φύσεως αὐτῆς ὡς χειρωνακτικῆς, ὡς πνευματικῆς, ὡς διευθυντικῆς κ.τ.τ., εἴτε τὴν κοινωνικὴν χρησιμότητα τῆς ἐργασίας, εἴτε τὰς ἀνάγκας τοῦ ἐργαζομένου, εἴτε τὴν ἱεραρχικὴν θέσιν αὐτοῦ (ὡς προϊσταμένου ἢ ἢ ὑφισταμένου κ.τ.τ.), εἴτε προβαίνει εἰς συνδυασμὸν τῶν κριτηρίων τούτων, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἐκτιμᾷ καὶ τὰς παρομαρτούσας συνθήκας, ὡς π.χ. ἢ σπάνις τῆς ἐργασίας ἢ ἀντιθέτως ἢ μεγάλη προσφορὰ αὐτῆς. Κατὰ δὲ τὴν δικαίαν ρύθμι-

τ ο ὦ, *Über die Gerechtigkeit*, 1967, σ. 29 ἐπ. Βλ. ἐπίσης *C o i n g*, *Grundzüge der Rechtsphilosophie* (2. Aufl.) 1969, σ. 192.

16. Ὡς ἀνεπτύξαμεν εἰς ἄλλην μελέτην (βλ. Γ. Μιχαηλίδου - Νοβάρου, *Δίκαιον καὶ κοινωνικὴ συνείδησις*, 1972, σ. 58 ἐπ., 66 ἐπ.), πᾶς κανὼν δικαίου διὰ νὰ καταστῇ «θετικὸς», δηλ. διὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἰσχὴν νομικοῦ κανόνος, ἐφαρμοζομένου εἰς τὴν πρᾶξιν, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸς ὑπὸ τῆς κοινωνίας, καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ κύκλου τῶν ἐνδιαφερομένων προσώπων (δικαστῶν, ὑπαλλήλων, διαδίκων, πολιτῶν κλπ.), εἰς τὰ ὁποῖα ἀφορᾷ ὁ νόμος. Ἡ ἄποψις αὕτη υἰοθετεῖται, κατὰ τὰς βασικὰς τῆς γραμμᾶς, ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τῆς κρατούσης ἐν Γερμανίᾳ «γενικῆς θεωρίας τῆς ἀναγνωρίσεως» (*allgemeine Anerkennungstheorie*), οὔτινες θεμελιῶν ὑπὸ διαφορῶν ἀποχρώσεις τὴν «ἀποδοχὴν» (δηλ. τὴν θετικὴν ἢ ἐμπειρικὴν ἰσχὴν) τῶν νομικῶν κανόνων εἰς τὸ «γενικὸν περὶ δικαίου συναίσθημα», ἢ εἰς «τὰς γενικὰς νομικὰς πεποιθήσεις» ἢ εἰς τὸ «ἱστορικῶς ζωντανὸν ἀντικειμενικὸν πνεῦμα» (τοῦ *Hegel* καὶ *Nicolai Hartmann*) κ.τ.τ. Βλ. τὴν αὐτὴν ἡμετέραν μελέτην, σ. 59 - 60 καὶ σημ. 24 - 27 καὶ τὰς αὐτοῖσι παραπομπὰς εἰς *Welzel* κ.ἄ.

σιν τῶν λοιπῶν ὄρων τῆς ἐργασίας ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ λαμβάνη ὑπ' ὄψιν, παραλλήλως πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς δικαιοσύνης, τὰς ἀξίας τοῦ σεβασμοῦ τῆς προσωπικότητος, τῆς ἀμοιβαίας πίστεως καὶ ἐμπιστοσύνης, τὰ κρατοῦντα συναλλακτικὰ ἥθη κτλ.

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ εἰδικωτέρου περιεχομένου τῆς δικαιοσύνης δὲν εἶναι δυνατὸς παρὰ μόνον ἐὰν ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης συσχετισθῇ καὶ συμπληρωθῇ ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἠθικῶν ἀξιῶν πὺν ἐπικρατοῦν ἐκάστοτε εἰς τὴν κοινωνίαν, καὶ δὴ εἰς τὸν δεδομένον τομέα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Μὲ ἄλλας λέξεις διὰ τὴν συγκεκριμενοποίησιν τῆς ἀξίας τῆς δικαιοσύνης παρίσταται ἀνάγκη, ὅπως αἱ ἠθικαὶ ἐπιταγαὶ τῆς δικαιοσύνης ἐνταχθοῦν ἐντὸς τοῦ εὐρύτερου πλαισίου τῶν λοιπῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, γενικωτέρων ἢ μερικωτέρων, πρὸς τὰς ὁποίας ἀποβλέπει ἐκάστοτε ἡ κοινωνία καὶ ἡ ὅλη ἔννομος τάξις.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σκέψεων τούτων δύνανται νὰ συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα δύο πορίσματα : Πρῶτον μὲν, ὅτι ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης ἀποτελεῖ κεντρικὴν¹⁷ ἰδέαν, ἐμπνέουσιν καὶ καθοδηγοῦσιν τὸν νομοθέτην, ἰδέαν ὅμως ἡ ὁποία συμπληροῦται καὶ πλαισιοῦται ἐκάστοτε ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἠθικῶν ἀξιῶν πὺν ἐπικρατοῦν εἰς τὰ ποικίλα πεδία τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος καὶ ὅτι ἡ ὅλη προσπάθεια τοῦ νομοθέτου τείνει εἰς τὴν ἀνέυρεσιν τοῦ ἐπιτυχεστέρου συνδυασμοῦ, τῆς ὀρθότερας συνθέσεως μεταξὺ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν λοιπῶν ἰσχυροῦσῶν ἐκάστοτε ἀξιῶν. Δεύτερον δέ, ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης, ὡς ἠθικὴ ἰδέα, εἶναι ἀπόλυτος, τὸ συγκεκριμένον περιεχόμενον αὐτῆς εἶναι σχετικὸν καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε κρατοῦσαν κοσμοθεωρίαν καὶ τὰς λοιπὰς ἠθικὰς ἀξίας καὶ συνθήμας, πὺν διέπουν ἐν δεδομένῃ περιπτώσει, τοὺς διαφόρους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ε. Σπουδαίαν συμβολὴν¹⁸ εἰς τὴν ὀρθὴν σύλληψιν καὶ κατανοήσιν τῆς ἐν-

17. Πρβλ. *Perelman, Justice et raison*, σ. 73 ἐπ. καὶ τὴν αὐτόθι παραπομπὴν εἰς τὸν Βέλγον φιλόσοφον *E. Dupréel*, καθ' ὃν «κάθε ιδεῶδες δικαιοσύνης ἐξαρτᾶται ἐξ ἄλλων ἠθικῶν ἀξιῶν διαφόρων αὐτῆς ταύτης τῆς δικαιοσύνης». Ἀναλόγως σκέψεις ἐκθέτει καὶ ὁ *Coin g^s*, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 15), σ. 198 τονίζων ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ κεντρικὴ ἀξία τοῦ δικαίου, ἀλλ' ὄχι ἡ μόνη. Τὸ δίκαιον, λέγει οὗτος, κυριαρχεῖται ἀπὸ ὁμάδα ἀξιῶν, ὡς ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἐλευθερία, ἡ πίστις (*Treue*), ἡ ἐμπιστοσύνη, πρὸς πραγματοποιήσιν δὲ τῆς ἠθικῆς ἐπιταγῆς (*sittlichen Gedankens*) ἐν τῷ δικαίῳ ἀπαιτεῖται σύνθεσις μεταξὺ τῶν διαφόρων τούτων ἀξιῶν, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν προσωπικὴν ζωὴν τοῦ ἀτόμου.

18. Ὡς εἶναι γνωστὸν καὶ ὁ Πλάτων ἐπραγματεύθη τὸ πρόβλημα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ὀρθῆς πολιτείας εἰς πλείστους διαλόγους του — καὶ δὴ εἰς τὴν Πολιτείαν, τὸν Πολιτικὸν καὶ τοὺς Νόμους — ἡ δὲ συμβολὴ αὐτοῦ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν προβλημάτων τούτων ὑπῆρξε μεγίστη. Βλ. ἀνάλυσιν τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τοῦ φιλοσόφου τούτου εἰς *Κωνστ. Τσάτσο, Πλά- ΠΑΑ 1975*

νοίας τῆς δικαιοσύνης ἀποτελεῖ ἢ περὶ αὐτῆς διδασκαλία τοῦ μεγάλου φιλοσόφου τῆς ἀρχαιότητος Ἀριστοτέλους¹⁹. Οὗτος, ἐπιχειρήσας βαθεῖαν καὶ πρωτότυπον ἀνάλυσιν τῆς ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης, ἀφ' ἐνὸς μὲν, ἐτόνισε ὅτι αὕτη δὲν ἀφορᾷ μόνον εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' εἰς τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ συμπεριφορὰν, ἣτοι τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν ἕτερον²⁰ (*alteritas*), καὶ ἀφ' ἑτέρου διέγνωσε ὅτι αὕτη διέπεται ὑπὸ τριῶν ἀρχῶν, ἣτοι τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος, τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογικότητος καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπιεικειᾶς. Καὶ ἡ μὲν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος, καθ' ἣν αἱ ἴσαι καταστάσεις πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται κατ' ἴσον τρόπον καὶ αἱ ἄνιστοι κατ' ἄνιστον ἰσχύει ἐπὶ τῆς διορθωτικῆς ἢ ἀνταλλακτικῆς δικαιοσύνης (*justitia commutativa*), ἡ ὁποία διέπει τὰς ἐκ τῶν «συναλλαγμάτων» (ἐκουσίῳν ἢ ἀκουσίῳν) σχέσεις, δηλαδὴ τὰς ἐκ τῶν συμβάσεων καὶ ἀστικῶν ἀδικημάτων ἀπορροεύσας σχέσεις²¹. Ἡ ἀρχὴ δὲ αὕτη ὀδηγεῖ εἰς ἐπιβολὴν ἀριθμητικῆς ἀναλο-

τωνος, Πολιτικά I, ἀνάπτυκτον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1966. Κατὰ τὸν Πλάτωνα: «τὰ ἑαυτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν δικαιοσύνη ἐστὶν». (Πολιτεία, Δ 433 Α). Κατὰ τὸ νόημα τῆς φράσεως ταύτης ἕκαστος πρέπει νὰ ἀφιερῶται ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ἔργον εἰς ὃ ἐτάχθη ὑπὸ τῆς πολιτείας, νὰ ἀποφεύγῃ νὰ πράττῃ ὅ,τι ἀποτελεῖ ἀνάμειξιν εἰς τὰ ἔργα τῶν ἄλλων καὶ νὰ ἐναρμονίζῃ τὰς πράξεις του πρὸς τὰς πράξεις τῶν ἄλλων. Οὗτος ὁ Πλάτων στηρίζει τὴν ἐννοιαν τῆς δικαιοσύνης ἐπὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, καὶ ἐπὶ τῆς ἐνότητος τῆς πολιτείας (δηλ. ἐπὶ τῆς κοινότητος τῶν ὑπὸ τῶν μελῶν αὐτῆς ἐπιδικωκόμενων σκοπῶν), φηρόντων ὅτι ἡ δικαιοσύνη περιλαμβάνει τὸ σύνολον τῶν ἐπὶ μέρους ἀρετῶν καὶ ἀποτελεῖ τὸν ὑψιστον σκοπὸν τῆς πολιτείας. Βλ. Τσάτσοβ, αὐτόθι, σ. 8-9 καὶ σημ. 20-23. Ἐπὶ τῆς διδασκαλίας ταύτης τοῦ Πλάτωνος βλ. *Del Vecchio* (Πολυγένης) Ἡ δικαιοσύνη κεφ. III, σ. 27 ἐπ., ὅστις σημειοῖ (ἐν σ. 29-30) καὶ τὰ ἀσθενῆ σημεῖα αὐτῆς.

19. Περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης βλ. ἀντὶ πολλῶν: *del Vecchio*, Ἡ δικαιοσύνη, κεφ. IV καὶ VI, σ. 33 ἐπ., 66 ἐπ. καὶ *Const. Despotopoulos*, *Les concepts de juste et de justice selon Aristote*, ἐν *Archives de philosophie du Droit*, XIV (1969), σ. 283 ἐπ.: βλ. καὶ τοὺς κατωτέρω ἐν σημ. 24 παρατιθεμένους.

20. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια V, 1129 β, 25-27: «Αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τελεία, ἀλλ' οὐχ' ἀπλῶς ἀλλὰ πρὸς ἕτερον».

21. Βλ. Ἠθικὰ Νικομάχεια V, 1131 α 22: «εἰ γὰρ μὴ ἴσοι, οὐκ ἴσα ἔξουσιν, ἀλλ' ἐντεῦθεν αἱ μάχαι καὶ τὰ ἐγκλήματα, ὅταν ἢ μὴ ἴσα ἴσοι ἢ μὴ ἴσοι ἴσα ἔχωσι καὶ νέμονται. ἔτι ἐκ τοῦ κατ' ἀξίαν τοῦτο δὴλον» καὶ 1131 β, 25: «Τὸ δὲ λοιπὸν ἐν τῷ διορθωτικῷ, ὃ γίνεται ἐν τοῖς συναλλάγμασι καὶ τοῖς ἐκουσίοις καὶ τοῖς ἀκουσίοις» Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ «συναλλάγματος» εἰς τὸν Ἀριστοτέλη βλ. *Const. Despotopoulos*, *Archives de Philosophie du Droit*, XIII (1968), σ. 115 ἐπ.

γίας—ἦτοι ἰσότητος—(ἰσάζειν τὸν δικαστήν)²² μεταξὺ τῆς συμβατικῆς παροχῆς καὶ τῆς ἀντιπαροχῆς, μεταξὺ τῆς ζημίας καὶ τῆς ἀποζημιώσεως κ. ο.κ.έ. Ἡ δὲ ἀρχὴ τῆς ἀναλογικότητος, ἰσχύουσα ἐπὶ τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης (*justitia distributiva*—διανεμητικὸν δίκαιον), δηλαδή κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Κράτους διανομῆν τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἠθικῶν τιμῶν μεταξὺ ἀνίσων κατ' ἀξίαν προσώπων, ἐπιτάσσει ὅπως τὰ ἀγαθὰ ταῦτα διανέμονται κατ' ἀναλογίαν τῆς ἀξίας καὶ τῆς συμβολῆς ἐκάστου εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς κοινωνίας. Οὕτω ἡ διανεμητικὴ δικαιοσύνη, ρυθμίζουσα τὰς σχέσεις μεταξὺ ἀνίσων κατ' ἀξίαν προσώπων, προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν Κράτους (ἢ ἄλλου κοινωνικοῦ ὄργανου), τὸ ὁποῖον σταθμίζον τὴν συμβολὴν ἐκάστου ἀτόμου εἰς τὴν κοινωνίαν, πρέπει νὰ ἀπονέμη εἰς αὐτό, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς γεωμετρικῆς ἀναλογίας²³, τὸ ἀναλογεῖν εἰς αὐτὸ μερίδιον τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἠθικῶν τιμῶν. Τέλος ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῆς ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης εἶναι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ἐπιείκεια²⁴, ἣτις ἀποτελεῖ «ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου» (Ἠθικὰ Νικομ. 1137 β 12) καὶ ἔχει πεδῖον ἐφαρμογῆς κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ ἢ ἄλλου ἐφαρμοστοῦ²⁵ τοῦ δικαίου ἀντιμετώπισιν συγκεκριμένων περιπτώσεων, ἰδίᾳ ὁσάκις ἐμφανίζεται σύγκρουσις μεταξὺ τοῦ γραπτοῦ νόμου καὶ τῆς δικαιοσύνης ἢ ὅταν ὑπάρχον κενὰ τῆς νομοθεσίας. Ἡ ἐπιείκεια ὁμως κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν συνιστᾷ ἐκδήλωσιν τῶν συναισθηματικῶν παρορμήσεων τοῦ ἐφαρμοστοῦ τοῦ δικαίου, ἀλλὰ πρέπει νὰ στηρίζεται εἰς τὴν γνώμην τῶν «ἐπιεικῶν», δηλαδή τῶν ὀρθοφρονούντων

22. Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1132 α, 1-6... «ἀλλ' οὐ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἐκείνην ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν... ὥστε τὸ ἄδικον τοῦτο ἄνισον δὲν ἰσάζειν πειραταὶ ὁ δικαστής».

23. Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1131 β, 13-17: «καλοῦσι δὲ τὴν τοιαύτην ἀναλογίαν γεωμετρικὴν οἱ μαθηματικοί... τὸ μὲν οὖν δίκαιον τοῦτο, τὸ ἀνάλογον τὸ δ' ἄδικον τὸ παρὰ τὸ ἀνάλογον». Ἐπισκόπησιν τῶν κατὰ καιροὺς διδαχθεῖσιν ἀντιλήψεων ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους βλ. εἰς *Del Vecchio*, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 9), σ. 66 ἐπ. καὶ 72 ἐπ. σημ. 1-29.

24. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἐπιεικείας κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη βλ. *E. m. Michalakis*, *Platons Lehre von der Anwendung des Gesetzes und der Begriff der Billigkeit bei Aristoteles*, 1953, σ. 29 ἐπ. Γεωργ. Μαριδάκη, *Σκέψεις ἐπὶ τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ ἐπιεικείας*, *Ξένιον Π. Ζέπου*, τόμ. Α', σ. 267 ἐπ., *Κωνστ. Τσάτσου*, *Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, 1962, σ. 246 ἐπ., *Const. Despotopoulos*, ἐν *Archives de philosophie du Droit*, XVII (1972), σ. 93 ἐπ. *J. Strangas*, ἐν *Ἀναμνηστικῷ τόμῳ Ἐμμ. Μιχελάκη* (1972), σ. 29 ἐπ.

25. Πρβλ. *C. Despotopoulos*, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 24), σ. 94-95.

ἀνθρώπων, τὴν ὁποίαν θὰ ἀπεδέχτο ὁ νομοθέτης ἂν ἦτο παρὼν καὶ ἐρρῶμιζε νομοθετικῶς τὴν περὶ ἧς ἐκάστοτε πρόκειται περιπτώσιν²⁶.

Ἡ ἀνάλυσις αὕτη τῆς ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους θεωρεῖται σήμερον ὡς κλασσικὴ καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρον τῆς ὅλης περὶ τὸ θέμα φιλο-

26. Βλ. Ἀριστοτ. Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1137 β 22: «ὁ κ' ἂν ὁ νομοθέτης ἀὐτὸς ἂν εἶπεν ἐκεῖ παρῶν, καί, εἰ ἦδει, ἐνομοθέτησεν». Βλ. ἐπίσης αὐτόθι, 1137 β 25 - 35. Ὁ E m m. M i c h e l a k i s, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 24), σ. 40 ἐρμηνεύων τὸ πρῶτον τῶν ἄνω χωρίων καὶ στηριζόμενος εἰς τὴν πολεμικὴν, ἣν ἤσκησεν ὁ Ἀριστοτέλης κατὰ τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος, ὑποστηρίζει ὀρθῶς ὅτι ὡς κανὼν τῆς ἐπεικειᾶς νοεῖται ὁ κανὼν, ὅστις ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει ἀναποκρίνεται πρὸς τὴν πιθανὴν θέλησιν (ἢ δινοίαν) τοῦ νομοθέτου, ἦτοι ὁ κανὼν ὁ ἀπορρέων ὄχι ἐκ τῆς ἀπολύτου ἰδέας τῆς δικαιοσύνης, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐμπειρικῆς παρατηρήσεως τῆς ζωῆς, δηλ. ἐκ τῶν κρατουσῶν ἐν τῇ κοινῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων. Τοιαῦτα δὲ ἀντιλήψεις, ὡς ἐκθέτει ὁ Μαρσιδάκης, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 24), σ. 279 ἐπ. καὶ ἰδία σημ. 44 καὶ σ. 284 ἐπ., εἶναι αἱ ἀντιλήψεις τῶν «ἐπιεικῶν», ἦτοι τῶν ὀρθοφρονούντων ἀνθρώπων (πρβλ. καὶ J. S t r a n g a s, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 24), σ. 49 καὶ 56, καθ' ὃν ὡς ἐπεικῆς νοεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους «ὁ ἀγαθὸς» καὶ «σπουδαῖος ἀνὴρ», ὁ bonus vir τῶν Ρωμαίων).

Ἀξιοσημειωτον πάντως εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὰ Πολιτικά Γ, 10 ἐπ. (1281 α 11 ἐπ.) ἐρευνῶν τὸ ζήτημα ποῖος πρέπει νὰ ἔχη τὴν ὑπερτάτην ἐξουσίαν τῆς πόλεως (τί δεῖ τὸ κύριον εἶναι τῆς πόλεως... τὸ πλῆθος ἢ τοὺς πλουσίους ἢ τοὺς ἐπιεικεῖς ἢ τὸν βέλτιστον ἕνα πάντων ἢ τύραννον) ἀντιδιαστέλλει τοὺς «ἐπιεικεῖς» (δηλ. τοὺς ὀλίγους ἀρίστους καὶ ἐκλεκτούς, αὐτόθι Γ, 11, 1, = 1281 α 40) πρὸς τὸ πλῆθος. Εἰς τὸ εἰδικώτερον δὲ ἐρώτημα ἂν πρέπει νὰ ἄρχουν οἱ ἐπιεικεῖς ἢ τὸ πλῆθος (ἀλλὰ τοὺς ἐπιεικεῖς ἄρχειν δεῖ καὶ κυρίους εἶναι πάντων; αὐτόθι Γ, 10, 4 = 1281 α 29) ἀπαντᾷ μετ' ἀνάπτυξιν τῶν ἐκατέρωθεν ἐπιχειρημάτων, ὑπὲρ τῆς ἐξουσίας τοῦ πλῆθους. Διότι, ναι μὲν λέγει φαίνεται ἄτοπον τὸ νὰ ἐπικρατοῦν εἰς τὰς σοβαρὰς ὑποθέσεις οἱ μέτριοι (φ α ὕ λ ο ι) τῶν ἐπιεικῶν (Πολιτικά Γ, 11, 15 (1282 α, 25)), ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἀντικρούεται μὲ τὴν σκέψιν ὅτι τὸ πλῆθος ἀποτελεῖται ἐκ πολλῶν ἀτόμων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει μόριον ἀρετῆς καὶ φρονήσεως, διὰ δὲ τῆς συνενώσεως τούτων δημιουργεῖται συλλογικὸν σῶμα, τὸ ὁποῖον ὡς εἷς ἄνθρωπος συγκεντρώνει τὰς ἰκανότητας καὶ τὰς αἰσθήσεις τῶν ἀποτελούντων τοῦτο ἀτόμων. (Πολιτ. Γ, 11, 2 - 5, = 1281 β 1 ἐπ. καὶ Πολιτ. Γ, 11, 17 = 1282 α 36). Διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἶναι δίκαιον ἐπὶ τῶν σπουδαιότερων (μειζόνων) ὑποθέσεων νὰ ἐπικρατῇ ἡ γνώμη τοῦ πλῆθους (ὥστε δικαίως κύριον μειζόνων τὸ πλῆθος. Πολιτ. Γ, 11, 18, 1282 α. 38). Οὕτω ὁ Ἀριστοτέλης υἰοθετεῖ εἰς τὸ θέμα τοῦτο τὴν δημοκρατικὴν ἀρχὴν τῆς πλειοψηφίας, διαφωνῶν πρὸς τὴν ἀριστοκρατικὴν ἀντίληψιν τοῦ Πλάτωνος (Πολιτεία, Σ', 503 Β ἐπ.), καθ' ἣν ἡ διοικήσις τῶν κοινῶν πρέπει νὰ ἀνατίθεται εἰς τοὺς «φιλοσόφους», δηλ. τοὺς εἰδήμονας καὶ ἐκλεκτούς. (πρβλ. J. A u b o n n e t, Aristote, Politique, Collection des Universités de France, tome II, Paris 1971, σ. 74 ἐπ., σ. 246, σημ. 8, σ. 248 σημ. 12).

σοφικῆς συζητήσεως²⁷. Μάλιστα ἡ ἀνάλυσις αὕτη πρέπει νὰ χαρακτηρισθῆ καὶ ὡς πρωτοποριακῆ, διότι ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη πρὸ εἴκοσι τεσσάρων περιόπου αἰῶνων ἔθεσε δι' αὐτῆς τὰς βάσεις τόσοσ τῆς ἀπολύτου ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης, ὅσον καὶ τῆς κοινωνιολογικῆς ἐννοίας αὐτῆς. Πράγματι ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναλογικότητος, λαμβανόμεναι θεωρητικῶς, ἀποτελοῦν λογικὰς ἀρχὰς ἀπορροεῦσας ἐκ τῆς ἐλευθέρως συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἰσχυροῦσας ἀνεξαρτήτως χρόνου καὶ τόπου, ἦτοι ἀρχὰς διὰ τῶν ὁποίων θεμελιούται ἡ ἀπόλυτος ἀξία τῆς δικαιοσύνης. Ἀμφότεραι δὲ αἱ ἀρχαὶ αὗται, καθ' ὃ μέτρον στηρίζονται ἐπὶ κοινωνικῶν ἀντιλήψεων, δηλαδὴ ἐπὶ τῆς ὑπὸ τῆς κοινωνίας ἐκτιμῆσεως τῆς συμβολῆς ἐκάστου ἀτόμου, ἀποτελοῦν συνέπειαν τῆς κοινωνιολογικῆς ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιεικειᾶς, ἣτις ἐρείδεται ἐπὶ τῆς κρατουσῆς γνώμης τῶν «ἐπιεικῶν», δηλαδὴ τῶν ἐν δεδομένη κοινωνίᾳ ζώντων καὶ ὀρθοφροονούντων ἀνθρώπων.

Γ. Κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν τὰ τεθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους προβλήματα καὶ αἱ ἐπ' αὐτοῦ ὑποδειχθεῖσαι λύσεις ἔτυχον νέας καὶ πολυπλεύρον διερευνήσεως, συνεπεία τῆς ὁποίας διευτυπώθησαν πολλαὶ ἀποκλίνουσαι ἀπόψεις. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω ὅτι κατὰ μὲν τὸν 18ον αἰῶνα ὁ Rousseau καὶ κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα ὁ Bergson ὑπεστήριξαν²⁸ μὲ θέρημην ὅτι ἡ δικαιοσύνη ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν τῶν συναισθημάτων τῆς καρδιάς, ἢ μιᾶς ὀρμῆς (*élan*) ποῦ γίνεται ἀντιληπτὴ διὰ τῆς δαισθήσεως (*intuition* τοῦ Bergson). Ἐπίσης κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν ἔτεροι στοχασταὶ²⁹ ὁπαδοὶ ἰδίᾳ τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ, τοῦ λογικοῦ νεοθετικι-

27. Πρβλ. W. F r i e d m a n n, *Théorie générale du Droit* (4e éd.) 1965, σ. 11, ὅστις παρατηρεῖ σχετικῶς ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους διδασθεῖσα διάκρισις μεταξὺ «διανεμητικῆς» καὶ «διορθωτικῆς» δικαιοσύνης: *forme toujours la base de toute discussion théorique sur ce sujet.*

28. Περὶ τῶν ἀντιλήψεων τούτων τοῦ Rousseau, τοῦ Bergson καὶ ἄλλων βλ. P. R o u b i e r, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 7) No 19, σ. 165 ἔπ. Περὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Bergson βλ. καὶ D e l V e c c h i o. Ἡ δικαιοσύνη (ἄνωτ. σημ. 9), σ. 132, σημ. 8 καὶ τὰς ἐκεῖ παραπομπὰς.

29. Οὔτω π.χ. ὁ R a d b r u c h εἰς γνωστὴν ἐπιγραμματικὴν φράσιν τονίζει ὅτι αἱ ἀξιολογικαὶ περὶ τῆς δικαιοσύνης κρίσεις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συλληφθοῦν διὰ τῆς γνώσεως, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς πίστεως: (*sind*) *nicht der Erkenntnis sondern nur des Bekenntnisses fähig.* (κατὰ τὴν παράθεσιν τοῦ Coing², ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 15), σ. 81) Πρὸ τοῦ Radbruch τὴν αὐτὴν ἄποψιν ἐδίδαξε δι' ὅλας ἐν γένει τὰς ἀξίας καὶ ὁ Max Weber, περὶ οὗ βλ. C o i n g, σ. 76 - 80 καὶ κατωτ. σημ. 30. Παρομοίως κατὰ βάσιν θέσεις ὑποστηρίζουν καὶ οἱ ὁπαδοὶ τῆς «καθαρᾶς θεωρίας τοῦ δικαίου» καὶ δὴ ὁ H. K e l s e n. *Théorie générale du Droit* (traduction de H. T h e n e n a z, édit. de la Baconnière, Neuchatel 1953), σ. 49 ἔπ. Εἰς ἀνάλογα δὲ περί-

σμοῦ, τοῦ σχετικισμοῦ, τοῦ ἱστορισμοῦ καὶ ἄλλων σχολῶν, διδάσκουν ὑπὸ διαφόρους ἀποχρώσεις ὅτι τὸ ἰδεῶδες τῆς δικαιοσύνης εἶναι κάτι τὸ ἐξωλογικὸν (ἢ ὑπέρλογον — *irrational*), τὸ ὁποῖον ἐξέροχεται τῶν ὁρίων τῆς ἐπιστήμης καὶ εἶναι ἀντικείμενον πίστεως καὶ ὄχι γνώσεως. Κύριον δὲ ἐπιχείρημα πρὸς στήριξιν τῶν ἀπόψεων τούτων εἶναι ὅτι αἱ περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεις ποικίλλουν ἀπὸ χώρας εἰς χώραν, μεταβάλλονται μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ εὐρίσκονται ἐν συνεχεῖ ἐξελίξει.

Δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἰσέλθω εἰς συζήτησιν τῶν ἐν λόγῳ θεωριῶν, αἱ ὁποῖαι τελοῦν εἰς στενὴν σχέσιν μὲ κεφαλαιώδη προβλήματα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Περιορίζομαι νὰ τονίσω δύο τινα, ἦτοι, π ρ ὠ τ ο ν μ ἔ ν, ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι μία ἠθικὴ ἰδέα, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν αὐτόνομον ἠθικὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς τοιαύτη εἶναι ἀπόλυτος³⁰, παγκόσμιος καὶ ὑπέρχρονος, ὅπως ὅλαι αἱ ἀνώταται

σματα καταλήγουν καὶ οἱ ὅπαδοι τοῦ λογικοῦ νεοθετικισμοῦ (κύριος ἐκπρόσωπος τῶν ὁποίων εἶναι ὁ Carnap), διδάσκοντες ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸς ὁ ἐπιστημονικὸς ἔλεγχος τῆς ἀληθείας τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων — πρβλ. Γ. Μητσόπουλου, Νεοθετικισμὸς καὶ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, ἀνάπτυον ἐκ τοῦ Ἐπιμ. Μιχαλάκη (1972) σ. 7. Γενικώτερον περὶ τῆς θέσεως τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας βλ. Π. Γέμτον, ἐν Φιλοσοφία (Ἐπετ. Κέντρον Ἐρεῦνης Ἑλλ. Φιλοσ. Ἀκαδ. Ἀθ.), 4 (1974), σ. 120 ἐπ. καὶ τὰς ἐκεῖ παραπομπάς, περὶ δὲ τῆς διδασκαλίας τοῦ λογικοῦ νεοθετικισμοῦ (ἢ νεοποζιτιβισμοῦ) βλ. Ε. Παπανοῦτσου, Ὁ λόγος καὶ ὁ ἄνθρωπος (1971), σ. 226, 261 ἐπ.

30. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀπολύτου τῶν ἀξιῶν καὶ τῆς ἀντικειμενικότητος αὐτῶν συζητεῖται ζωηρῶς μεταξὺ τῶν νεωτέρων συγγραφέων. Ἐνδεικτικῶς σημειοῦμεν τέσσαρας θεωρίας: α) Ἡ θεωρία τῆς «ρεαλιστικῆς ἠθικῆς» (*materielle Wertethik*) τῶν Max Scheler καὶ Nicolai Hartmann πιστεύει εἰς τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς νοητοῦ κόσμου ἀξιῶν, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται *a priori* — ὅπως αἱ μαθηματικαὶ ἔννοιαι — εἶναι ἀνεξάρτητοι τῆς συγκεκριμένης ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, εἶναι ἀπόλυτοι καὶ ἀντικειμενικαὶ καὶ ἀποκαλύπτονται ἐκάστοτε εἰς τὴν συνείδησιν διὰ τοῦ ἀξιολογικοῦ συναίσθηματος (*Wertgefühl*), ποὺ ἔχει συγκινησιακὸν χαρακτῆρα, ὅπως ἡ λογικὴ τῆς καρδιάς. Εὐρεῖαν ἀνάπτυξιν καὶ κριτικὴν ἐκτίμησιν τῆς θεωρίας ταύτης βλ. εἰς Ε. Παπανοῦτσου, Ἡθικὴ 1949, σ. 294 - 370. Τὴν θεωρίαν ταύτην υἱοθετοῦν βασικῶς μεταξὺ ἄλλων καὶ οἱ Erich Fechner, *Rechtsphilosophie* 2(1962), σ. 156 - 162, Κωνστ. Δεσποτόπουλος, Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου (1953) §§ 27 καὶ 44, σ. 39 ἐπ. 71 ἐπ., (δὲν ἐπικρίνει ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ Ε. Παπανοῦτσος, Φιλοσοφικὰ προβλήματα 1964, σ. 137 - 138).

β) Κατ' ἄλλην ἄποψιν ἡ γνώσις καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἀξιῶν πρέπει νὰ ἀντλήται μόνον ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴν πραγματικότητα καὶ ὄχι ἀπὸ θεωρητικὰς ὑποθέσεις, αἵτινες εἶναι ἀσθαίρετοι καὶ ἀναπόδεικτοι (οὕτω R. Zippelius, *Wertungsprobleme im System der Grundrechte* (1962) § 20 ἐπ. σ. 113 ἐπ., πρβλ. ἐπὶ τοῦ ἔργου τούτου Georges Vlachos, ἐν *Archives de philosophie du Droit*, 10 (1964), σ. 117 ἐπ., ὅστις προβαίνει εἰς κριτικὴν ἐκθεσιν καὶ ἐτέρων συναφῶν ἀπόψεων τοῦ Viehweg, τοῦ Esser κ.ἄ.)

γ) Ὡς τρίτην θεωρίαν μνημονεῖομεν τὴν διδασκαλίαν τοῦ φιλοσοφικοῦ σχετικι-

ἠθικαὶ ἀξίαι τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ὠραίου, τοῦ ἱεροῦ κλπ. Δεῦτερο ν δέ, ὅτι εἰς κάθε ἱστορικὴν ἐποχὴν, εἰς κάθε δεδομένην ἐν ὠρισμένῳ χρόνῳ καὶ τόπῳ κοινωνίαν εἶναι δυνατόν νὰ συλλάβῃ τις λογικῶς τὴν ιδεωδὴ ρύθμισιν τῶν πραγμάτων, ἢ ὁποῖα ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀποτελεῖ μέτρον κρίσεως, βάσει τοῦ ὁποίου εἶναι δυνατόν νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ ὀρθότης τοῦ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ταύτῃ ἰσχύοντος νομικοῦ συστήματος.

Καὶ εἶναι μὲν γεγονὸς ὅτι κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους τῆς ἱστορίας σημειοῦται ἐξέλιξις ἢ μεταβολὴ τῶν περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεων, ἀλλ' ἡ μεταβολὴ αὕτη

σμοῦ τῶν ἀξιῶν, ἥτις ἐκπροσωπεῖται κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὑπὸ τοῦ Max Weber, τοῦ Radbruch κ.ά. (πρβλ. περὶ αὐτῆς Π. Γέμτον, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 29), σ. 120, 123, καὶ C o i n g² σ. 76 - 83).

δ) Τέλος μνημονευτέα εἶναι ἡ θεωρία τοῦ «ἀξιολογικοῦ μηδενισμοῦ» (*Wertnihilismus*). Αὕτη, ἐκκινουσα ἐκ τῆς διδασκαλίας τῆς σχολῆς τῆς Οὐψάλας (*Hägerström, Alf Ross*) χαρακτηρίζει τὰς ἀξίας (*Wertideen*) ὡς αὐταπάτας (*Illusionen*), τονίζουσα ὅτι αἱ λεγόμεναι ἀξίαι ἐν τῇ πραγματικότητι ἀποτελοῦν συναισθηματικὰς ἀντιδράσεις τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, αἱ ὁποῖαι γεννῶνται ἐν περιπτώσει παραβάσεως ἢ συμμορφώσεως πρὸς τοὺς κρατοῦντας κανόνας ἢ πρότυπα συμπεριφορᾶς (*Verhaltensmodelle*). Οὕτω *T. h. Geiger, Vorstudien zu einer Soziologie der Rechts, 1947, σ. 255 ἐπ., 263 ἐπ.* Βλ. ἀντίκρουσιν τῆς θεωρίας ταύτης εἰς *Henkel, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 1.) § 22 III 2β, σ. 245 ἐπ.*

Ἐπὶ τῆς συζητήσεως ταύτης περιοριζόμεθα νὰ σημειώσωμεν τὰ ἑξῆς: Τὸ ἀπόλυτον τῶν ἀξιῶν συνάγεται λογικῶς ἐκ τῆς τάσεως τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀναγάγῃ τὰ ἐπὶ μέρους γεγονότα τοῦ ἠθικοῦ βίου εἰς μίαν πρῶτην ἀρχήν, βάσει τῆς ὁποίας εἶναι δυνατόν νὰ ἐκτιμηθοῦν καὶ ἀξιολογηθοῦν ταῦτα. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν ἰκανοποιεῖται μὲ τὴν ἀνεύρεσιν τῶν σχετικῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ποὺ ἰσχύουν ἐν δεδομένῳ χρόνῳ καὶ τόπῳ, ἀλλ' ἀναζητεῖ τὰς ἀπολύτους ἀξίας ποὺ ἔχουν καθολικὸν κῆρος, προσδιορίζουν κατὰ τρόπον αἰώνιον καὶ οἰκουμηνικὸν τὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ταυτοχρόνως ἀποκαλύπτουν καὶ τὸ γενικώτερον νόημα τῶν μεμονωμένων ἐνεργειῶν αὐτοῦ. (βλ. *I. Θεοδωρακοπούλου, Σύστημα φιλοσοφικῆς ἠθικῆς, 1960, σ. 113 ἐπ., 147 ἐπ.* Ἐ. Παπανούτσου, Ὁ νόμος καὶ ἡ ἀρετή, 1974, σ. 79 ἐπ., 252 ἐπ.). Ἰστορικῶς δὲ καὶ κοινωνιολογικῶς ἰσχυρὰ ἔνδειξις (ὄχι ὁμως καὶ πλήρης ἀπόδειξις) περὶ τοῦ ἀπολύτου τῶν ἀξιῶν εὐρίσκειται, ἀφ' ἐνός μὲν εἰς τὸ ὅτι εἰς ὅλας τὰς χώρας καὶ εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς συναντῶμεν ἕνα σταθερὸν καὶ ἀμετάβλητον πυρῆνα ἠθικῶν ἀξιῶν, ὁ ὁποῖος τυχάνει γενικῆς ἀναγνωρίσεως καί, ἀφ' ἑτέρου, εἰς τὸ ὅτι εἰς τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος παρατηρεῖται, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, ἀδιάκοπος προσπάθεια, συνεχῆς ἀγὼν πρὸς πραγματοποίησιν τῶν θεμελιωδῶν ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ προαγωγὴν τοῦ πολιτισμοῦ· βλ. *E. F e c h n e r, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 161 καὶ v. R i n t e l e n, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 1), σ. 25 ἐπ., 54 ἐπ., ὅστις τονίζει συμπερασματικῶς (σ. 55) ὅτι: Hence meaning in history lies for us in the attempt — which is by itself always unique of fundamental values at an ever differently restricted, highest possible, concrete realization —, elemental values, which are independent of time and which lead us into a transcendent world. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι, σ. 56.*

ἀφορᾷ ὄχι εἰς τὴν ἠθικὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἢ ὅποια παραμένει βασικῶς ἀμετάβλητος, ἀλλ' εἰς τὸ κοινωνιολογικὸν περιεχόμενον αὐτῆς, δηλαδή εἰς τὰς συγκεκριμένας ἐκδηλώσεις αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι εἶναι πράγματι σχετικαί, δηλαδή ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν ἐκάστοτε κρατουσῶν συνθηκῶν καὶ ὑπόκεινται εἰς συνεχῆ ροὴν καὶ ἐξέλιξιν.

Πάντως ἡ τοιαύτη συνεχὴς ἐξέλιξις τῶν συγκεκριμένων περὶ τῆς δικαιοσύνης κοινωνικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἰδίᾳ ἡ συνεχὴς βελτίωσις τῶν διατάξεων τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐξηγοῦνται ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς τάσεως τοῦ ἀνθρώπου νὰ προσεγγίση πρὸς τὴν ἀπόλυτον δικαιοσύνην καὶ λόγῳ τῆς βαθμιαίας ὠριμάνσεως τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ. Βεβαίως εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν, συνεπεῖα τῶν ἀδυναμιῶν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ πλήρης πραγματοποίησις τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ μόνον ἡ μερικὴ ἢ ἀποσπασματικὴ πραγματοποίησις αὐτῆς (*fragmentarische Gerechtigkeit*). Ὁ πόθος ὅμως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀπόλυτον δικαιοσύνης παραμένει πάντοτε ἄσβεστος. Ὁ ἄσβεστος οὗτος πόθος ἀποτελεῖ τὸ βαθύτερον αἴτιον τῶν μεγάλων προόδων ποὺ ἐπετέλεσεν ἡ ἀνθρωπότης εἰς πλείστους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς νομικῆς ζωῆς. Ὁ αὐτὸς δὲ πόθος δικαιολογεῖ καὶ καθοδηγεῖ τοὺς συνεχεῖς ἀγῶνας τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς βελτίωσιν τῶν νομικῶν θεσμῶν, πρὸς ἐξάλειψιν τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας καὶ δυστυχίας, πρὸς ὀρθοτέραν ρύθμισιν τοῦ συναλλακτικοῦ βίου καὶ τῆς ὅλης κοινωνικῆς ὀργανώσεως.

Ἐν συμπεράσματι, ἡ δικαιοσύνη, ὁρωμένη ἀπὸ τῆς φιλοσοφικῆς τῆς πλευρᾶς, ἀποτελεῖ ἀπόλυτον ἠθικὴν ἰδέαν, ἰσχύουσαν ἀνεξαρτήτως χρόνου καὶ τόπου, ἀνεξαρτήτως τῶν ὑποκειμενικῶν διαθέσεων τῶν ἀτόμων, τῆς ρευστότητος τῶν κοινωνικῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν διαθέσεων τῆς κοινῆς γνώμης. Ἀπὸ κοινωνιολογικῆς ὅμως καὶ ἱστορικῆς πλευρᾶς τὸ περιεχόμενον τῆς ἀξίας τῆς δικαιοσύνης εἶναι σχετικόν, δηλαδή παραλάσσει κατὰ τοὺς λαοὺς καὶ κατὰ τὰς ἐποχὰς καὶ προσδιορίζεται ἀπὸ τὰς ἐκάστοτε κρατούσας ἠθικὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰς λοιπὰς συνθήκας τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας.

Κατὰ ταῦτα αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῆς δικαιοσύνης ἀποτελοῦν ὄχι μόνον προῖον τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ φαινόμενον κοινωνιολογικόν, τὸ ὁποῖον συνεπῶς πρέπει νὰ μελετᾶται ἀπὸ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τούτων³¹. Διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου τῆς φιλοσοφικῆς μὲ τὴν κοινωνιολογικὴν

31. Τὴν ἀνάγκην τῆς διερευνήσεως τοῦ δικαίου ἀπὸ τε τῆς κοινωνιολογικῆς καὶ τῆς φιλοσοφικῆς (ἢ μεταφυσικῆς) πλευρᾶς τονίζει ἰδιαιτέρως ὁ *F e c h n e r*, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 30), σ. 294. Ὡς λέγει οὗτος «ἡ κοινωνιολογία τοῦ δικαίου καὶ ἡ μεταφυσικὴ (= φιλοσοφία) τοῦ δι-

ἔρευναν καθίσταται σαφεστέρα τόσον ἡ στατικὴ ἢ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, ἢ ὁποία ἀποβλέπει εἰς τὴν διαπίστωσιν τῶν ἐν τινι κοινωνίᾳ κρατουσῶν περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεων καὶ τὴν διατήρησιν τῆς ὑφισταμένης καταστάσεως πραγμάτων, ὅσον καὶ ἡ δυναμικὴ ἔννοια αὐτῆς³², ἢ ὁποία ἀποβλέπει εἰς τὴν μεταρρυθμισιν τοῦ ἰσχύοντος νομικοῦ καθεστῶτος καὶ τὴν προσέγγισιν αὐτοῦ εἰς τὴν ἀπόλυτον ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης.

Z. Αἱ γενικαὶ αὗται σκέψεις περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς δικαιοσύνης μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐκτιμῶμεν καλύτερον τὴν σημασίαν αὐτῆς εἰς τὴν νομικὴν καὶ τὴν ὅλην κοινωνικὴν ζωὴν. Ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς θεωρητικὴν σύλληψιν, ἀλλὰ ζωογονεῖ καὶ τροφοδοτεῖ τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ ἀποτελεῖ τὸν βασικὸν μοχλὸν κάθε νομοθετικῆς μεταρρυθμίσεως ἢ κοινωνικῆς ἀναμορφώσεως. Τὸ θετικὸν δίκαιον δὲν κατοχυρῶνει τὸ συμφέρον τοῦ ἰσχυροτέρου (τὸ τοῦ κρείττονος ξυμφέρον, ὡς ἰσχυρίσθη μὲ κάποιαν πικρίαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ σοφιστὴς Θρασύμαχος³³ εἰς τὸν διάλογόν του μὲ τὸν Σωκράτη), ἀλλ' ἀποβλέπει εἰς τὴν προστασίαν τῶν σπουδαιότερων, τῶν μᾶλλον ἀξιοσεβάστων συμφερόντων συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κρατούσης ἠθικῆς καὶ τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης³⁴.

καίου δύνανται νὰ ἐπιτύχουν ἀπὸ κοινοῦ, καὶ τὸ ὁποῖον ἀποκλείεται εἰς τὴν ἑτέραν ἐξ αὐτῶν : τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τοῦ μεγαλειώδους καὶ πλήρους μυστηρίου φαινομένου τοῦ δικαίου». Συνοψίζων δὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ὁ *Michel V i l l e y*, *Leçons d'histoire de la philosophie du Droit (Nouvelle édition)*, 1962, σ. 315, τονίζει ὅτι «ἡ νομικὴ ζωὴ κυμαίνεται, κατὰ τὸν *Fechner*, μεταξὺ δύο σκοπέλων : τῆς *Χαρῦβδος*, ἣτις εἶναι ὁ ἰδεαλισμὸς, ἢ λατρεία τῶν ἀφηρημένων ἀξιών, τὸ ἀποκεκομμένον ἀπὸ τὴν ζωὴν δίκαιον, τὸ ἱεροποιημένον (*hiératisé*) καὶ σκληρυνθὲν πρὸς ὄφελος τῶν κατεχουσῶν τάξεων καὶ τῆς *Σκύλλας*, ἣτις ἀντιθέτως εἶναι ἡ ὑπέρομετρος ὑποταγὴ εἰς τοὺς ὑποτιθεμένους ἱστορικοὺς νόμους, εἰς τὰ «πραγματικὰ» δεδομένα, ἅτινα καὶ μόνον ἀντιλαμβάνεται ἡ κοινωνιολογικὴ ἐπιστήμη, ἢ παραίτησις ἀπὸ (τῆς δυνάμεως) τοῦ πνεύματος. Καθ' ὃ μέτρον ἀφήνομεν νὰ ὀδηγούμεθα ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν «μονομερῶν» θεωριῶν θὰ ριφθῶμεν εἰς τὴν δεξιὰν ἢ τὴν ἀριστεράν. Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν τελευταίων φιλοσοφικῶν διδασκαλιῶν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀνοιχθῇ μιὰ μέση ὁδὸς μεταξὺ τῶν κινδύνων τούτων».

32. Ἡ διάκρισις μεταξὺ τῆς στατικῆς καὶ τῆς δυναμικῆς ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης διδάσκειται ὑπὸ τοῦ Βέλγου φιλοσόφου *E. D u p r é e l*, *Traité de Morale, tome II*, σ. 485 - 486 ὡς παρατίθεται ὑπὸ τοῦ *P e r e l m a n*, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 8), σ. 19.

33. Βλ. *Πλάτωνος, Πολιτεία I 339 D*.

34. Πρβλ. *R o u b i e r*, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 7), σ. 216 : «*l' idée de justice est l' idée d' un ordre supérieur qui doit régner dans le monde et qui assurera le triomphe des intérêts les plus respectables*».

Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἄς μοι ἐπιτραπῆ νὰ ἀναφέρω ἐν συντομίᾳ ὠρισμένα παραδείγματα ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου καὶ ἐκ τῆς συγχρόνου πραγματικότητος. Προηγουμένως ὅμως θὰ ἦτο χρήσιμον νὰ λεχθῆ ὅτι ἀπὸ τῶν ἱστορικῶν χρόνων εἰς ὅλας τὰς κοινωνίας, παρὰ τὰς διαφορὰς τῶν ἐπὶ μέρους συνθηκῶν, ἐμφανίζονται πανομοιότυποι καταστάσεις³⁵ ἢ θεσμοί, ὡς ὁ γάμος, ἡ ἀνταλλαγή, ἡ πώλησις, τὰ ἀδικήματα, ἡ κατάστασις τῶν ἰσχυρῶν καὶ τῶν ἀδυνάτων, τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀρχομένων. Ἡ ὑπαρξις τῶν πανομοιότυπων τούτων καταστάσεων παρέσχεν εἰς νεότερους συγγραφεῖς (ὡς ὁ *Maihofer* κ.ἄ.), τὴν βάσιν πρὸς θεμελίωσιν τοῦ «συγκεκριμένου φυσικοῦ δικαίου». Πάντως, κατὰ τὴν ρύθμισιν τῶν καταστάσεων τούτων εἶναι γεγονός ὅτι οἱ νομοθεταί, οἱ νομικοὶ καὶ οἱ λοιποὶ ἡγέται τῆς κοινωνίας στηρίζονται εἰς ὠρισμένας ἀρχάς, ἐμπνεομένας ἐκ τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν κατωτέρω τριῶν παραδειγμάτων :

α) Τὸ πρῶτον παράδειγμα ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς προστασίας τῶν ἀδυνάτων καὶ ἰδίᾳ τῶν οικονομικῶς ἀσθενεστέρων. Ἡ προστασία αὕτη συναντᾶται ἤδη εἰς τὰ ἀρχαιότερα νομοθετήματα τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπως ὁ περίφημος Κώδιξ τοῦ Χαμμουραβῆ³⁶ (18ου αἰῶνος π.Χρ.), εἰς τὸν πρόλογον καὶ τὸν ἐπίλογον τοῦ ὁποῖου ὁ βασιλεὺς οὗτος τῆς ἀρχαίας Βαβυλωνος κηρύσσει ὅτι διὰ τῶν νόμων του ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν περιστολὴν τῆς δυνάμεως τῶν ἰσχυρῶν καὶ τὴν προστασίαν τῶν ἀσθενεστέων κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τῆς δικαιοσύνης. Ἀνάλογοι διατάξεις καὶ διακηρύξεις ἀναγράφονται εἰς τοὺς ἀρχαίους ἰνδικοὺς νόμους τοῦ Μανού³⁷, καθὼς καὶ εἰς τὰς παραγγελίας τοῦ Μωϋσέως (13ου π.Χρ. αἰῶν) πρὸς τοὺς δικαστὰς ὅπως κρῖνον τὸν λαὸν ἐν δικαίᾳ κρίσει, μὲ ἀμεροληψίαν ἔναντι πάντων³⁸.

35. Πρβλ. *Coing*, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 15), σ. 202 ἐπ., ὅστις ὀμιλεῖ περὶ τῆς «τυπικότητος τῶν καταστάσεων» (*Typik der Situationen*), φρονῶν ὅμως ὅτι ἐκ τῶν καταστάσεων τούτων δυνάμεθα νὰ πορισθῶμεν ὄχι πλήρες σύστημα (φυσικοῦ) δικαίου, ἀλλὰ μόνον στοιχεῖα τῆς ἐνδεδειγμένης τάξεως (*Elemente der Ordnung*). Ὁ *Maihofer*, ἐν *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 44 (1958), σ. 145 ἐπ. 174, προχωρῶν περαιτέρω ὑποστηρίζει ὅτι οἱ κανόνες συμπεριφορᾶς οἱ ἀφορῶντες εἰς τυπικῶς ἐπαναλαμβανόμενας καταστάσεις ἔχουν ὑπερ-στορικὴν ἀξίαν καὶ δύνανται νὰ παράσχουν βάσιν πρὸς θεμελίωσιν ἐνὸς «συγκεκριμένου φυσικοῦ δικαίου» (*Konkretes Naturrecht*). Κριτικὴν ἐκτίμησιν τῶν ἀντιλήψεων τούτων τοῦ *Coing* καὶ τοῦ *Maihofer* βλ. εἰς *Γ. Μιχαηλίδου - Νοβάρου, Δίκαιον καὶ κοινωνικὴ συνείδησις* (1972), σ. 155 ἐπ. καὶ 167 - 170.

36. Πρβλ. *R. Dekkers, Le droit privé des peuples* (1953), § 277, σ. 244, *Jean Gaudemet, Institutions de l'antiquité*, 1967, § 18, σ. 21.

37. Πρβλ. *R. Dekkers*, αὐτόθι (ἄνωτ. σημ. 36).

38. Βλ. *Δευτερονόμιον*, ΙΣ, 18 - 20: «κρίτας καὶ ἄρχοντας

Εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας πρὸς προστασίαν τῶν ἀηλίκων, τῶν ὀρφανῶν, τῶν γερόντων καὶ τῶν ἐπικλήρων γυναικῶν διεμορφώθη ὁ θεσμὸς τῆς «γραφῆς κακώσεως»³⁹, παραλλήλως δὲ πολλὰ ἄλλα νομοθετικά μέτρα⁴⁰ ἐλήφθησαν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Κλεισθένου πρὸς προστασίαν τῶν ὀφειλετῶν καὶ τῶν ἀπορωτέρων ἐν γένει τάξεων. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ κατὰ τὴν μακροαίωνα περίοδον τῆς ἱστορίας τῆς Ρώμης⁴¹, κατὰ τὴν ὁποίαν διὰ σειραῶς νομοθετημάτων ἀπηγορεύθη ἡ καταδούλευσις τοῦ ὀφειλέτου, ἡ τοκογλυφία, ὁ ἀνατοκισμὸς, ἡ λήψις τόκων *ultra duplum*, ὁ καταπιστευτέος ὄρος (*lex commisoria*), καθιερώθη ὁ θεσμὸς τῆς ὑπερόγκου βλάβης (*laesio enormis*), ἐπεβλήθη ἡ διατίμησις τῶν προϊόντων κτλ. Κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, παρὰ τὴν προνομιακὴν μεταχείρισιν τῆς ὁποίας ἐτύγχανε ἡ ἀνωτέρα τάξις τῶν «δυνατῶν» (ἢ «περιφανῶν»), πολλὰ νομοθετικά μέτρα ἐλήφθησαν ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων, ἰδίᾳ κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, πρὸς προστασίαν τῶν ἀδυνάτων —καὶ δὴ τῶν μικρῶν ἰδιοκτητῶν καὶ τῶν πενήτων — κατὰ τῶν καταχρήσεων τῶν ἰσχυρῶν⁴².

Κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν ἡ αὐτὴ τάσις ἔχει ἐνισχυθῆ ἀκόμη περισσότερον. Ὀλόκληρος ἡ ἐργατικὴ νομοθεσία, ἡ νομοθεσία τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων

θέλει καταστήσει ... καὶ θέλουσι κρίνει τὸν λαόν, ἐν κρίσει δικαίᾳ. Δὲν θέλει διαστρέψει κρίσιν· δὲν θέλει ἀποβλέπει εἰς πρόσωπον, οὐδὲ θέλει λαμβάνει δῶρον· διότι τὸ δῶρον τυφλῶνει τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν σοφῶν, καὶ διαφθείρει τοὺς λόγους τῶν δικαίων. Τὸ δίκαιον, τὸ δίκαιον θέλει ἀκολουθεῖν.

39. Περὶ τοῦ θεσμοῦ τούτου βλ. Meier - Schömann - Lipsius, *Das Attische Recht und Rechtsverfahren*, II (1908), σ. 342 ἐπ., 349 ἐπ. καὶ A. Zimmermann (μετάφρ. Μιχ. Τσαμαδοῦ), *Αἰ πολιτεία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος* (1930), σ. 141 ἐπ.

40. Γνωστότερα τῶν μέτρων τούτων εἶναι ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ «δανεῖζειν ἐπὶ τοῖς σώμασι» καὶ ἡ ἀποκοπή (= διαγραφὴ) τῶν χρεῶν, ἡ καλουμένη σεισάχθεια· πρβλ. Ἀριστοτέλους, Ἀθηναίων πολιτεία, VI, 1-2 ἐπ., IX, 1 καὶ X, I.

41. Πρβλ. σχετικῶς Γ. Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμ. Δικαίου² (1963), § 3, σ. 27 ἐπ., Π. Ζέπον, Ἐνοχικὸν Δίκαιον² Α' (1955), § 5 V, σ. 121 ἐπ. J. Gaudemet, ἔνθ' ἀνωτ. (σημ. 36), §§ 206 καὶ 559 ἐπ., σ. 292, 703 ἐπ., M. Kaser, *Das römische Privatrecht I* (1955), § 46, σ. 165 καὶ τοὺς παρατιθεμένους ὑπὸ τῶν συγγραφέων τούτων.

42. Περὶ τῶν μέτρων τούτων, ἅτινα ἐλήφθησαν ἰδίᾳ διὰ τῶν Νεαρῶν τοῦ Ρωμανοῦ Α' τοῦ Λεκαπηνοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογενήτου βλ. ἀντὶ πολλῶν Δ. Ζακυνθῆνοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία (324 - 1071), 1969, σ. 259 - 264 καὶ Γ. Σερεμέτην, εἰς Ἀρμενόπουλον 28 (1974), σ. 765 ἐπ. Περὶ δὲ τῆς δυσμενοῦς ἐν γένει μεταχειρίσεως τῶν ἀδυνάτων (ἢ ἐντελῶν) καὶ τῆς σχετικῆς ἐξελέξεως τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας βλ. Μεν. Τοῦροτόγλοῦ, Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῦνης Ἰστ. Ἑλλ. Δικ. Ἀκαδ. Ἀθ. 12 (1965), σ. 169 ἐπ.

καὶ τῆς κοινωνικῆς προνοίας, ὡς ἄλλωστε καὶ αἱ διατάξεις περὶ τῶν ἀηλίκων καὶ τῶν δικαιοπρακτικῶς ἀνικάνων, διέπονται ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς προστασίας τῶν ἀδυνάτων⁴³, ἡ αὐτὴ δὲ ἀρχὴ ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν καὶ πολλῶν ἄλλων γενικῶς γνωστῶν διατάξεων τῆς ἀστικῆς καὶ ἐμπορικῆς νομοθεσίας (βλ. π.χ. ἄρθρα 178, 179, 281 Α.Κ., ἄρθρα 2 - 5 Ἐμπορ. Κώδ., ἄρθρα 1 ἐπ. τοῦ νόμου 146/1914 περὶ ἀθεμίτου ἀνταγωνισμοῦ, ἄρθρα 61 - 64, 66, 81 τοῦ Κώδ. Ἰδιωτ. Ναυτ. Δικαίου (νόμου 3816/1958 κλπ.).

β) Δεύτερον παράδειγμα ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς καλῆς πίστεως (*bona fides*), ἡ ἐπικρατήσις τῆς ὁποίας, πραγματοποιηθεῖσα ἤδη ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, χάρις εἰς τὸ δημιουργικὸν πνεῦμα⁴⁴ τῶν Ρωμαίων νομικῶν, συνετέλεσεν εἰς τὸν ἐξανθρωπισμὸν τοῦ ἀρχαιοτέρου αὐστηροῦ συναλλακτικοῦ δικαίου καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἐκ τοῦ ἐνοχικοῦ δικαίου ὑποχρεώσεων κατὰ τρόπον σύμφωνον πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς καὶ τὰς ἐπιταγὰς τῆς δικαιοσύνης. Ἡ αὐτὴ ἀρχὴ τῆς καλῆς πίστεως ἀποτελεῖ ἤδη κύριον θεμέλιον τοῦ ἀστικοῦ κώδικος (βλ. ἄρθρα 200, 288 Α.Κ.) καὶ παρέχει σταθερὸν ἔρεισμα πρὸς χάραξιν τῶν ὀρίων τῆς θυσίας τοῦ ὀφειλέτου καὶ λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν συμβάσεων ἐν περιπτώσει ἀπροόπτου μεταβολῆς τῶν συνθηκῶν (Α.Κ. 388).

γ) Τρίτον παράδειγμα ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἴσης μεταχειρίσεως τῶν ὁμοίων καταστάσεων, κατ' ἐφαρμογὴν τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη ἡ κατάργησις ποικίλων προνομίων στηριζομένων εἰς τὴν διαφορὰν τάξεως ἢ καταγωγῆς, ἢ ἀναγνώρισις τῆς ἰσότητος⁴⁵ ὅλων τῶν πολιτῶν ἐνώπιον τοῦ νόμου, ἡ ἐξίσωσις τῶν δύο φύλων, ἡ ἐξομοίωσις τῶν ἀστικῶν δικαιωμάτων τῶν ἀλλοδαπῶν καὶ ἡμεδαπῶν

43. Περὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης βλ. τὰς γενικωτέρας σκέψεις τοῦ G. Ripert, *Le régime démocratique et le droit civil moderne* (2e éd), 1948, §§ 68 ἐπ., 105 ἐπ., σ. 121, 191 ἐπ., ὅστις ὁμως καταργεῖ τὴν σχετικὴν νομοθετικὴν κίνησιν ὡς ἐκθέτουσαν εἰς κίνδυνον τὴν ἀτομικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν. Κριτικὴν ἐκτίμησιν τῶν θέσεων τούτων βλ. εἰς τὴν ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐπὶ τῆς ἀ'. ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τούτου ἐν Ἀρχεῖῳ Ἰδιωτ. Δικ. Γ' (1936), σ. 558 - 540.

44. Πρβλ. Kunkelel, *Fides als schöpferisches Element im römischen Schuldrecht*, ἐν *Festschrift für P. Koschaker*, II (1939), σ. 1 ἐπ. καὶ Γ. Πετροπούλου², ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 41), § 18, IV, Β, σ. 105 ἐπ.

45. Ἐκ τῆς πλουσιωτάτης βιβλιογραφίας περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος βλ. Α. Σβώλου - Γ. Βλάχου, *Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Α' (1954), σ. 155 - 280, Α. Μάνεσην, ἐν *Ε.Ε.Ν.* 25 (1958), σ. 444 ἐπ. καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς. Περὶ τῆς ἰδέας τῆς ἰσότητος ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως βλ. ἀντὶ πολλῶν Ε. Ριέζλερ, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 9), σ. 97 - 110.

(βλ. άρθρον 4 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975, άρθρον 4 Α.Κ. κλπ.). Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς αἱ νεώτεροι νομοθεσίαι ἐπιδιώκουν νὰ ἐξασφαλίσουν⁴⁶ ὑπὲρ ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας ἴσας ἐδκαιρίας μορφώσεως καὶ σταδιοδρομίας καὶ νὰ πραγματοποιήσουν τὴν διανομὴν τῶν ἀγαθῶν κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς δικαιοσύνης.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα — καὶ ἄπειρα ἄλλα — ἀποδεικνύουν ἀναμφισβητήτως ὅτι ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης, συμπληρωμένη βεβαίως καὶ ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε κρατουσῶν μερικωτέρων ἠθικῶν ἀξιῶν, ἀποτελεῖ ἰσχυρὰν κινητήριον δύναμιν τῆς νομικῆς ἱστορίας, σταθερὸν στόχον, πρὸς τὸν ὅποιον ἀποβλέπουν ἀπὸ πολλῶν αἰῶνων αἱ προσπάθειαι καὶ αἱ ἐλπίδες τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος.

II

Δευτέρα ἀξία πρὸς ἣν τείνει τὸ θετικὸν δίκαιον εἶναι, ὡς εἶπομεν, ἡ νομικὴ τάξις, ἡ νομικὴ ἀσφάλεια⁴⁷. Τὸ θετικὸν δίκαιον ἀποτελεῖ ρύθμιον τῶν βιοτικῶν σχέσεων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, ρύθμισις δὲ σημαίνει ἐπιβολὴν τάξεως, κοινωνικῆς εἰρήνης, νομικῆς ἀσφαλείας. Ὅπου ἐλλείπει ἡ τάξις ἐπικρατεῖ ἀναρχία καὶ χάος, ἅρα ἐλλείπει τὸ δίκαιον. Ἐκ τούτου ἔπεται ὅτι ἡ νομικὴ τάξις καὶ ἀσφάλεια ἀποτελεῖ πρωταρχικὸν σκοπὸν καὶ συστατικὸν στοιχεῖον τοῦ θετικοῦ δικαίου. Σκοπὸς ὅμως τοῦ θετικοῦ δικαίου δὲν εἶναι ἡ ἐπιβολὴ οἰασδήποτε τάξεως, ἀλλ' ἡ ἐπιβολὴ δικαίας τάξεως⁴⁸, ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει τὴν ἁρμονικὴν συμβίωσιν τῶν με-

46. Πρβλ. *Friedmann*, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 27), σ. 388 ἐπ., *Μάνεση*, Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος, II (1960), § 11, σ. 47 καὶ § 10, σημ. 17, σ. 44.

47. Περὶ τῆς νομικῆς ἀσφαλείας (*Rechtssicherheit*) βλ. *Verdross*, ἔνθ' ἄνωτ. ἄνωτ. (σημ. 1), σ. 219, 249, *Coinqz*, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 15), σ. 138, 141 ἐπ., *Fechner*, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 30), σ. 141, *Henkel*, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 1), § 30, σ. 333 (καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφίαν)· παρ' ἡμῖν πρβλ. συναφῶς τὰς σκέψεις τοῦ Ἀλ. Τσιριντάνη, Μελέται Ἐμπορ. Δικαίου, Α' (1949), σ. 12 ἐπ.

48. Ὡς «δικαίαν τάξιν» δὲν ἐννοοῦμεν τὴν τάξιν, ἣτις ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἀπόλυτον ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ τὴν τάξιν ἣτις ἐναρμονίζεται πρὸς τὴν ἐμπειρικὴν (ἢ κοινωνιολογικὴν) ἐννοίαν τῆς δικαιοσύνης, δηλαδὴ πρὸς τὰς κρατούσας ἐν δεδομένη κοινωνίᾳ ἠθικὰς περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεις. Πράγματι, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνιολογικῆς παρατηρήσεως τῆς ζωῆς, οἱ νομοθεταί, τόσον σήμερον, ὅσον καὶ εἰς τὸ παρελθόν, κατὰ τὴν θέσπισιν τῶν κανόνων τοῦ θετικοῦ δικαίου στηρίζονται εἰς τὰς κρατούσας ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐπὶ βασικῶν θεσμῶν τοῦ βίου ἀντιλήψεις καὶ ἐπιδιώκουν ὅπως οἱ ὑπ' αὐτῶν θεσπιζόμενοι κανόνες τελοῦν ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὰς ἀντιλήψεις ταύτας. Ἐὰν ὁ σκοπὸς οὗτος δὲν ἐπιτευχθῇ, τότε αἱ θεσπισθεῖσαι διατάξεις θὰ παραμείνουν ἀνεφάρμοστοι ἢ θὰ περιπέσουν εἰς ἀχρησίαν (πρβλ. *Μιχαηλίδην* - *Νοῦάρον*, ἔνθ' ἄνωτ. (σημ. 16), σ. 87-90, 92 - 93), καὶ ἀντὶ τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης θὰ ἐμφα-

λῶν τῆς κοινωνίας καὶ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεις αὐτῆς. Ὅπως εἶπεν ὁ Γκαίτε δὲν ἀρκεῖ νὰ ἔχη τις τὴν κατοχὴν ἐνὸς πράγματος, ἀλλὰ πρέπει νὰ κατέχη τοῦτο δικαίως⁴⁹. Ἐὰν τοῦτο δὲν συμβαίνει, ἐὰν ἢ ὑπὸ τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐπιβαλλομένη τάξις εὐρίσκεται εἰς ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς κρατούσας περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεις, αἱ ἐπιταγαὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου δὲν θὰ γίνονιν σεβασταὶ καὶ ἡ κοινωνία θὰ τελῇ εἰς συνεχῆ ἀναταραχὴν, ἐκ τῆς ὁποίας θὰ κινδυνεύῃ νὰ καταστραφῇ καὶ νὰ διαλυθῇ⁵⁰.

Ἡ δικαία τάξις, ἡ εὐνομία καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν συνδεομένη νομικὴ ἀσφάλεια ἀποτελοῦν πολύτιμα στοιχεῖα, σπουδαῖα ἀγαθὰ δι' αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαρξίν τῆς κοινωνίας, διὰ τὴν κοινωνικὴν γαλήνην, εὐημερίαν καὶ πρόοδον. Ἡ νομικὴ ἀσφάλεια στηρίζεται ἐπὶ τῶν διατάξεων τοῦ θετικοῦ δικαίου τῶν ὁποίων ἡ γνῶσις εἶναι εἰς ὄλους προσιτή. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον πολλοὶ νεώτεροι συγγραφεῖς, καὶ ἰδίᾳ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ, φρονοῦν ὅτι ἡ νομικὴ τάξις καὶ ἀσφάλεια (*Rechtssicherheit*) ἀποτελεῖ τὴν κυριωτέραν ἀξίαν τοῦ ὄλου δικαίου, τονίζοντες ὅτι ἡ προσπάθεια πρὸς διευκρίνησιν τῆς ἀξίας τῆς δικαιοσύνης καὶ πρὸς ἀνεύρεσιν ἄλλων ἀνωτέρων ἀρχῶν ὑπερκειμένων τοῦ θετικοῦ δικαίου ἀποτελεῖ ἔργον μάταιον καὶ οὐτοπιστικόν⁵¹.

νισθοῦν κοινωνικαὶ συγκρούσεις καὶ ἀναταραχαί. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον δὲν θεωροῦμεν ἐπιτυχὴ τὴν γνώμην (τοῦ Radbruch, τοῦ Roubier κ.ἄ.), καθ' ἣν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος ἐνεφανίσθη πρώτη ἡ ἀξία τῆς νομικῆς ἀσφαλείας καὶ ἀκολούθως ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης. Ἀλλὰ φρονοῦμεν ὅτι ἀμφότεραι αἱ ἀξίαι αὗται, — συνδεόμεναι στενότατα μεταξύ των — ἐνεφανίσθησαν ταυτοχρόνως καὶ ὅτι συνεπῶς οἱ ἐκάστοτε νομοθέται ἐπεδίωκον καὶ ἐπιδιώκουν πάντοτε τὴν ἐπιβολὴν ὅχι οἰασθήποτε τάξεως, ἀλλὰ μιᾶς δικαίας τάξεως, συμφώνου πρὸς τὰς ἐκάστοτε κρατούσας περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεις. (Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης βασικῶς τάσσεται καὶ ὁ *Verdross*, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 1), σ. 250, παρατηρῶν ὅτι κάθε κοινωνικὴ τάξις πρέπει νὰ περιέχῃ ἐλάχιστον ποσοστὸν δικαιοσύνης, διὰ νὰ δυναθῇ νὰ διατηρήσῃ τὴν ὑπαρξίν της, καὶ ὅτι τὸ ποσοστὸν τοῦτο εἶναι τὸ φυσικὸν δίκαιον, κατὰ τὸν *Bodenheimer*).

49. Ὡς παρατίθεται ὑπὸ τοῦ *C o i n g*, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 15), σ. 146. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι τὴν αὐτὴν σκέψιν διετύπωσε πολλοὺς αἰῶνας πρότερον ὁ Σόλων, Ἐλεγεία 13, στίχ. 7 ὡς ἐξῆς: *Χρῆματα ἰμείρω μὲν ἔχειν, ἀδίκως δὲ πεπεῖσαι οὐκ ἐθέλω.* (*Stob.* 3. 9. 23, στίχ. 7).

50. Πρβλ. *Verdross* ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 1), σ. 250.

51. Πρβλ. ἀντὶ πολλῶν *N. B o b b i o*, *Quelques arguments contre le Droit naturel* εἰς τὸ ἀνωτέρω σημ. 9 παρατεθὲν συλλογικὸν ἔργον *Le Droit naturel*, σ. 175 - 190 καὶ *A. Μάνεση*, *Αἱ ἐγγυήσεις τῆς τηρήσεως τοῦ Συντάγματος I*, *Εἰσαγωγή 1956*, §§ 43 - 48, σ. 217 ἑπ., ἰδίᾳ σ. 229, 234, 235.

Εἰς τὴν νεωτέραν ἐπιστήμην διακρίνονται δύο εἶδη ἢ μορφαὶ⁵² τῆς νομικῆς ἀσφαλείας, ἢ ἀσφάλεια προβλέψεως τοῦ δικαίου (*Orientierungssicherheit*) καὶ ἡ ἀσφάλεια πραγματοποιήσεως αὐτοῦ (*Realisierungssicherheit*). Καὶ ἡ μὲν ἀσφάλεια προβλέψεως συνίσταται εἰς τὴν δυνατότητα τῆς προγνώσεως τῶν συνεπειῶν συμπεριφορᾶς τινὸς (π.χ. δηλώσεως, ἐνεργείας, παραλείψεως κλπ.). Ἡ δὲ ἀσφάλεια πραγματοποιήσεως τοῦ δικαίου γεννᾶται ὅταν ὑπάρῃ ἰσχυρὰ πιθανότης (*Chance*) ἀκριβοῦς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου μὲ τὴν βοήθειαν ταχείας καὶ ἀποτελεσματικῆς δικονομικῆς διαδικασίας. Αἱ μορφαὶ αὗται τῆς νομικῆς ἀσφαλείας, οἷσαι στενῶς συνδεδεμέναι, ἔχουν μεγάλην σημασίαν διὰ τὸν ὄλον συναλλακτικὸν βίον. Προϋποθέσεις δὲ πρὸς πραγματοποίησιν αὐτῶν εἶναι, ἀπὸ ἀντικειμενικῆς μὲν ἀπόψεως, ἡ σαφήνεια τῶν νόμων, ἡ καλὴ ἐφαρμογὴ αὐτῶν καὶ ἡ σταθερότης τοῦ δικαίου, δηλαδή ἡ ἀποφυγὴ τῶν συγχῶν νομοθετικῶν καὶ νομολογιακῶν μεταβολῶν, ἀπὸ ὑποκειμενικῆς δὲ ἀπόψεως ἡ ἐκ μέρους τῶν ἐνδιαφερομένων καλὴ γνῶσις τοῦ δικαίου. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου σημειοῦμεν παρεμπιπτόντως ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς καλύτερας ταύτης γνώσεως τοῦ δικαίου, πολλοὶ νεώτεροι ἐρευνῆται ἐπεχείρησαν νὰ χρησιμοποιήσουν ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστὰς (*computers*) ἢ ἄλλα μέσα τῆς συγχρόνου τεχνικῆς⁵³, αἱ προσπάθειαι ὅμως αὗται συνδυαζόμεναι μὲ τὴν τοποποίησιν τῶν συναλλαγῶν καὶ τὴν «μηχανοποίησιν» τῶν νομικῶν λύσεων δὲν ἔχουν εἰσέτι τελεσφορήσει.

Εἰς τὴν ζωὴν ἐμφανίζεται συχνὰ σύγκρουσις μεταξὺ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς νομικῆς ἀσφαλείας καὶ τοῦ ιδεώδους τῆς δικαιοσύνης. Ἡ σύγκρουσις αὕτη λύεται ἄλλοτε ὑπὲρ τῆς μιᾶς καὶ ἄλλοτε ὑπὲρ τῆς ἄλλης. Περιοριζόμενοι εἰς πολὺ γενικὰς ἐπὶ τοῦ θέματος παρατηρήσεις θὰ διακρίνωμεν δύο περιπτώσεις :

α) Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, ποὺ περιλαμβάνει πλεῖστα θέματα τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἡ σύγκρουσις αὕτη λύεται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ νομοθέτου, ὁ ὁποῖος κρίνει ὅτι τὸ γενικώτερον κοινωνικὸν συμφέρον ἐπιβάλλει ὅπως ἡ νομικὴ ἀσφάλεια ὑπερσχύσῃ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς δικαιοσύνης καὶ δὲν διστάζει νὰ θυσιάσῃ τὰς ἀπαιτή-

52. Περὶ τῶν δύο τούτων μορφῶν τῆς νομικῆς ἀσφαλείας βλ. *Henkel*, ἔνθ' ἀνωτ. (σημ. 1), § 30 III, σ. 335, 337, *Th. Geiger*, ἔνθ' ἀνωτ. (σημ. 30), σ. 64, καὶ *R. Zippelius*, *Das Wesen des Rechts* (1969), κεφ. 21, σ. 123 ἐπ.

53. Πρβλ. *Spiros Simitis*, *Automation in der Rechtsordnung — Möglichkeiten und Grenzen* (Vortrag) 1967, καὶ *Bertrand - Houtart - Simitis*, *L'informatique au service du Droit - Datenverarbeitung im Recht*, Schweiz. Juristen Verein, *Referate und Mitteilungen*, 106 Jahrgang 1972, Heft 3, καὶ παρ' ἡμῶν *Δ Ε Ῥ υ γ ἔ ν η ν*, «*Αρμενόπουλος*» ΚΕ' (1971), σ. 1146 - 1150 (κρίσις ἐπὶ βιβλίον τοῦ *Sp. Simitis*).

σεις ταύτας διὰ τὰ ἐπιτευχθῆναι ἢ ἀσφάλεια τῶν συναλλαγῶν καὶ τοῦ δικαίου. Παραδείγματα⁵⁴ τοιαύτης ρυθμίσεως γενικῶς γνωστὰ εἶναι ὁ σεβασμὸς τοῦ ἐκ τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων δεδικασμένου (τυπικοῦ καὶ οὐσιαστικοῦ) — σεβασμὸς πὸν ἐπιβάλλεται καὶ ὅταν ἀκόμη ἢ δικαστικὴ ἀπόφασις εἶναι πεπλανημένη ἢ ἄδικος—, ἢ ἀρχὴ τῆς πίστεως εἰς τὰς ἐγγραφὰς εἰς τὰ δημόσια βιβλία, οἱ θεσμοὶ τῆς παραγραφῆς, τῆς ἀποδυναμώσεως, τῆς χρησικτησίας κλπ. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος δικαιολογοῦνται καὶ οἱ θεσμοὶ τῶν ἀφηρημένων (ἢ ἀναιτιωδῶν) συμβάσεων καὶ τῶν συμβάσεων προσχωρήσεως, τὸ ὑπὲρ τοῦ νῦν νομέως ἰσχύον τεκμήριον τῆς ἀσκήσεως τῆς νομῆς καὶ διὰ τὸν παρελθόντα χρόνον (Α.Κ. 1046), ὁ θεσμὸς τῆς κτήσεως τῆς κυριότητος κινητῶν παρὰ μὴ κυρίον (Α.Κ. 1036), ὁ θεσμὸς τοῦ φαινομένου δικαιώματος κλπ., θεσμοὶ κατὰ τὴν ρύθμισιν τῶν ὁποίων ὁ νομοθέτης δίδει πρωτεύουσαν σημασίαν εἰς τὸ τυπικὸν δίκαιον ἢ τὴν ὑφισταμένην νομιμοφανῆ κατάστασιν, παραπέμπων τὴν διερεύνησιν τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου εἰς ἰδιαιτέραν διαδικασίαν.

β) Ἡ δευτέρα περίπτωσις συγκρούσεως μεταξὺ τῆς νομικῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς δικαιοσύνης ἐμφανίζεται εἰς τὸ πεδίον τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ δικαίου. Ὡς ἀνεφέρθη ἤδη πρὸς ἐπίτευξιν τῆς νομικῆς ἀσφαλείας ἀπαιτεῖται σταθερότης τοῦ δικαίου, δηλ. ἀποφυγὴ τῶν συγχῶν μεταβολῶν τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς νομολογίας. Ἡ σταθερότης αὕτη εἶναι βεβαίως κατ' ἀρχὴν κοινωνικῶς ὠφέλιμος, διότι ἡ συχνὴ μεταβολὴ τῶν νόμων ὄχι μόνον δημιουργεῖ ἀνασφάλειαν τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ κλονίζει τὸ κῆρος τῆς νομοθεσίας καί, ὡς εἶπεν ὁ Ἀριστοτέλης⁵⁵, ἐθίζει τοὺς πολίτας εἰς ἀνυπακοὴν πρὸς τοὺς ἄρχοντας. Παρὰ ταῦτα ἢ ἀπόλυτος ἐμμονὴ εἰς τὴν σταθερότητα τοῦ δικαίου ὀδηγεῖ συχνὰ εἰς ἄλλα ἄτοπα καὶ διὲν εἰς στασιμότητα καὶ ἀκαμψίαν τοῦ δικαίου καὶ εἰς στενόκαρδον συντηρητισμὸν (*Traditionalismus*), ὁ ὁποῖος εὐνοεῖ τὴν διατήρησιν τῶν κεκτημένων καὶ τὴν κατάχρησιν τῆς ἐξουσίας τῶν κυβερνῶντων⁵⁶. Τὰ ἄτοπα ταῦτα ἐμφανίζονται ὅταν τὸ ἰσχύον νομικὸν σύστημα παραμένῃ ἐπὶ μακρὸν ἀμετάβλητον καὶ ἰδίᾳ ὅταν τοῦτο χρησιμοποιοῖται ὡς μέσον καταπίεσεως τῶν ἀσθενεστέρων κοινωνικῶν ομάδων.

Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἢ σταθερότης τῆς νομοθεσίας παύει νὰ εἶναι κοινωνικῶς ὠφέλιμος καὶ μεταβάλλεται εἰς τροχοπέδην, ἐμποδίζουσαν τὴν ἐξέλιξιν

54. Πρὸβλ. R. Zippelius, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 52), κεφ. 21, f. σ. 129.

55. Βλ. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά Β', VIII, 23 (1269 a): «οὐ γὰρ τοσοῦτον ὠφελήσεται κινήσεως, ὅσον βλαβήσεται τοῖς ἄρχουσιν ἀπειθεῖν ἐθισθεῖς» πρὸβλ. καὶ Riezler, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 9), σ. 127.

56. Πρὸβλ. Coing, Grundzüge der Rechtsphilosophie 1^e Aufl., σ. 27 - 28 καὶ τὰς σημ. 3 - 4 τῆς σ. 28, ἐνθα παραπομπαί εἰς K. Marx καὶ Fr. Oppenheimer. Βλ. ἐπίσης τὴν 2^{αν} ἐκδοσὴν τοῦ αὐτοῦ ἔργου, σ. 145.

και πρόοδον τοῦ δικαίου. Ἐμφανίζεται οὕτω σύγκρουσις τῆς νομικῆς ἀσφαλείας πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, σύγκρουσις ἢ ὁποία, ὡς διδάσκει ἡ ἱστορία, λύεται τελικῶς ὑπὲρ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς προόδου. Πράγματι, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας, ἡ τοιαύτη κατἄχρησις τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης χωρεῖ εἴτε βαθμιαίως καὶ εἰρηνικῶς διὰ τῆς βραδείας ἐξελιξέως τῆς νομολογίας καὶ τῆς νομοθεσίας, εἴτε καὶ ἀποτόμως διὰ τῶν κατὰ καιροὺς γενομένων κοινωνικῶν ἐπαναστάσεων⁵⁷, διὰ τῶν ὁποίων ἀνατρέπεται ἢ μέχρι τοῦδε κρατοῦσα τάξις πραγμάτων καὶ ἐπιβάλλεται νέα ρύθμισις, προσαρμοζομένη πληρέστερον εἰς τὰς ἐπικρατησάσας νέας συνθήκας καὶ νέας ἀξίας.

Τὸ μέγα πλεονέκτημα τοῦ νεωτέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος εἶναι ὅτι ἐπιτρέπει τὴν ἐλευθέραν ἔκφρασιν τῶν σκέψεων, τῶν τάσεων καὶ τῶν διεκδικήσεων ὅλων τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων καὶ οὕτω παρέχει εἰς τὸν νομοθέτην τὴν δυνατότητα νὰ διαπιστώσῃ τὰς διαμορφωθείσας νέας καταστάσεις καὶ ἐξελίξεις καὶ νὰ προχωρήσῃ εἰρηνικῶς εἰς τὰς ὑπὸ τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν νέων συνθηκῶν ἐπιβαλλομένας νομοθετικὰς μεταρρυθμίσεις.

III

Ἄλλ' αἱ νομοθετικαὶ μεταρρυθμίσεις συνδέονται, ὡς εἶναι γνωστόν, ὄχι μόνον μὲ τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν κοινωνικὴν πρόοδον, ποῦ ἀποτελεῖ τὴν τρίτην ἀξίαν πρὸς τὴν ὁποίαν ἀτενίζει τὸ δίκαιον. Ἡ πρόοδος⁵⁸ δὲ δὲν δημιουργ-

57. Βλ. *C o i n g*², ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 56), σ. 151· πρβλ. καὶ *Z i p p e l i u s*, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 52), κεφ. 10, φ., σ. 50.

58. Ἡ ἰδέα περὶ τῆς συνεχοῦς προόδου τῆς ἀνθρωπότητος ἐδιδάχθη ὑπὸ πολλῶν φιλοσόφων ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς σήμερον. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς προόδου βλ. *I. Θεοδωρακόπουλον*, εἰς Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων Α' (Τὰ ἐγκαίνια καὶ τὰ μαθήματα τῆς Α' περιόδου), 1975, σ. 94 ἐπ., 103 ἐπ. Ἐπισκόπησιν δὲ τῶν κυριωτέρων ἐπὶ τοῦ θέματος θεωριῶν βλ. εἰς *M o r i s G i n s b e r g*, *The Idea of Progress. A Revaluation*, 1953 (Βλ. ἐπίσης κατωτ. σημ. 59 - 62). Κατὰ τὸν *Ginsberg*, αὐτόθι σ. 71, ἡ πρόοδος συνίσταται εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ ὀρθολογισμοῦ (*rationality*), ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναμένωμεν ὅτι θὰ ἀκολουθήσῃ προκαθορισμένας γραμμὰς. Οὗτος φρονεῖ ὅτι ἡ θεωρία τῆς προόδου σημαίνει: α) ὅτι αἱ ἀνθρώπινα προσπάθειαι πρὸς ἐπαύξησιν τῶν γνώσεων καὶ ὀργάνωσιν τῶν διανθρωπίνων σχέσεων ἐσημείωσαν κάποιαν ἐξέλιξιν· β) ὅτι ἐντὸς τῆς ἐξελιξέως ταύτης παρατηροῦμεν ὠρισμένας τάσεις (*trends*), αἱ ὁποῖαι κρινόμεναι βάσει ἠθικῶν κριτηρίων εἶναι προοδευτικαὶ ἢ δεικνύουν τὰς δυνατότητας (*possibilities*) τῆς προόδου· γ) ὅτι ὁσάκις προσπαθεῖ τις νὰ μεταβάλῃ τὰς δυνατότητας αὐτὰς εἰς πραγματικότητα ἀκολουθεῖ τὴν γραμμὴν τῆς προόδου. Πάντως ὁ *Ginsberg* τονίζει τελικῶς (σ. 77) ὅτι ἡ γνώσις, ἐὰν δὲν ἀποτελῇ ἐπαρκῆ ὄρον, πάντως εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις τῆς προόδου, διότι διαφωτίζει τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ τῶν δυνατοτήτων του καὶ τὸν βοηθεῖ νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἐν γένει σκοπῶν τῆς ἱστορίας.

γει άπλώς εϋμενές κλίμα δια τήν άνθησιν τοϋ δικαίου, ὅπως φρονοῦν τινες, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἀληθῆ ἀξίαν, δηλ. ἀνωτέραν ἀρχήν πρὸς τήν ὁποίαν προσανατολίζονται ὁ νομοθέτης καὶ ἡ κοινωμία.

Ἡ τάσις πρὸς τήν πρόοδον ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς βαθυτέρας πνευματικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως ἔλεγεν ὁ Πλάτων «Ὁ δὴ Θεὸς ἡμῶν πάντων χροημάτων μέτρον»⁵⁹, δηλ. ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὡς μέτρον καὶ σκοπὸν τῶν πράξεών του τὸν Θεόν, τήν τελειότητα, τήν ὁποίαν ἐπιδιώκει νὰ προσεγγίση μὲ ὅλας τὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ τῆς διανοίας του. Ἀναλόγους σκέψεις διετύπωσαν πολλοὶ ἄλλοι στοχασταὶ κατὰ τήν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας. Κατὰ δὲ τὸν 18ον καὶ τὸν 19ον αἰῶνα ὁ Condorcet, ὁ Herder⁶⁰ καὶ ἄλλοι ἀνέπτυξαν μὲ νέαν δύναμιν καὶ ὑπέρομετρον αἰσιοδοξίαν τήν ἰδέαν περὶ τῆς συνεχοῦς προόδου τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῆς πορείας αὐτῆς πρὸς λαμπρὸν μέλλον.

Ἐνταῦθα δὲν θὰ εἰσέλθω βεβαίως εἰς τήν ἐξέτασιν τῶν θεωριῶν τούτων⁶¹,

59. Βλ. Πλάτωνος, Νόμοι 716 C. Μὲ τὴν φράσιν ταύτην ὁ Πλάτων ἐκφράζει τὴν ἀντίθεσιν τοῦ πρὸς τὸν γνωστὸν ἀφορισμὸν τοῦ Πρωταγόρου, καθ' ὃν «μέτρον πάντων χροημάτων ἄνθρωπος» πρὸς βλ. Γσέλλερ - Νέστλε. (μετάφρ. X. Θεοδορίδη), Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, 1942, § 38, σ. 177 - 178. Πρὸ τοῦ Πλάτωνος ὁμοίαν σκέψιν ἐξέφερον ὁ Ξενοφάνης, μὲ τὴν φράσιν: «χροόνου ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἄμεινον» (*Diels - Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker* 6. Aufl., 1951, 21B, fr. 18), κατὰ τὸ νόημα τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι ἐφευρίσκουν σὺν τῷ χρόνῳ ὅ,τι εἶναι καλόν. Κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν ἀπήχησιν τῆς ἀνωτέρου σκέψεως τοῦ Πλάτωνος συναντᾶται εἰς τὸν Max Scheler καθ' ὃν: «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ κίνησις, ἡ τάσις, τὸ πέρασμα πρὸς τὸ Θεῖο. Εἶναι ἓνα πρᾶγμα πὸν ἀποτολμᾷ τὴν ὑπέρβαση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῆς ζωῆς του καὶ κάθε ζωῆς» (ὡς παρατίθεται ὑπὸ τοῦ Παπανοῦτσου, Ἡθική, Α' ἔκδ. 1949, σ. 365. Βλ. ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ, Νόμος καὶ ἀρετὴ (1974), σ. 185 καὶ 219 ἐπ.). Ἄλλας συναφεῖς σκέψεις ἀρχαίων καὶ νεωτέρων συγγραφέων (καὶ δὴ τοῦ Bergson, Worms κ.ἄ.) βλ. εἰς C. Periphanakis, *Evolution sociale, progrès juridique et progrès moral*, 2e éd. 1960, σ. 6 ἐπ.

60. Περὶ τῶν ιδεῶν τοῦ Condorcet καὶ τοῦ Herder βλ. I. Θεοδορακοπούλου, Μαθήματα τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ (πολυγρ.), 1963, σ. 15, 18 ἐπ. καὶ Albert Rivaud *Histoire de la philosophie, tome V* (1968), σ. 43 ἐπ. (ὡς πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Herder). Γενικώτερον δὲ περὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς συνειδήσεως κατὰ τοὺς φιλοσόφους τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ βλ. Αὐγ. Μπαγιόνα, Ἡ ἱστορικότητα τῆς συνειδήσεως στὴ φιλοσοφία τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, 1974, σ. 29 ἐπ.

61. Θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ μνημονευθῆ, ὡς ἐνδιαφέρουσα καὶ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην, ἡ θεωρία τοῦ Max Weber περὶ τῆς προοδευτικῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον καὶ ἰδίᾳ περὶ τῆς κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας παρατηρουμένης τάσεως πρὸς προοῦσαν ἐκλογίκευσιν καὶ τεχνικοποίησιν τοῦ δικαίου. Περὶ τῆς θεωρίας ταύτης βλ. προχείρως Brimo, *Les grands courants de la philosophie du Droit et de l'État* 2e éd. 1968, σ. 355 - 358.

ἀλλὰ περιορίζομαι νὰ τονίσω ὅτι ἡ πρόοδος δὲν εἶναι κατὰ πῶς ἐπέροχεται ἀναγκαίως ὡς ἀποτέλεσμα ἀνωτέρων δυνάμεων, ἀλλ' ἀποτελεῖ συνέπειαν τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐσκεμμένης προσπάθειάς του. Οὕτω ἐξηγεῖται ἄλλωστε καὶ τὸ ὅτι ἡ ἀνθρωπότης κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας της ἐγνώρισε μακρὰς περιόδους στασιμότητος καὶ ὀπισθοδρομήσεως. Ἐκ τῆς βουλήσεως λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἐκ τῶν ἱκανοτήτων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἡγετῶν αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἡ πρόοδος τοῦ πολιτισμοῦ ἢ ἡ στασιμότης αὐτοῦ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, κάθε ἄτομον, ὡς διδάσκει ὁ Κάντ⁶², ἔχει καθήκον νὰ συμπράττῃ ἐνεργῶς εἰς τὴν προσπάθειαν πρὸς βελτίωσιν τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἀξία τῆς κοινωνικῆς προόδου πηγάζει βασικῶς ἐκ τῆς ἀξίας τῆς δικαιοσύνης — καὶ δὴ ἐκ τῆς δυναμικῆς ἐννοίας αὐτῆς — ἀποτελοῦσα προέκτασιν αὐτῆς, ἢ ὅποια ὅμως ἔχει ἤδη ἀποκτήσει αὐθυπαρξίαν καὶ αὐτοτέλειαν. Τὸ ἰδεῶδες τῆς κοινωνικῆς προόδου ἀποτελεῖ δημοκρατικὸν ἰδεῶδες, πὸν ἀνεπτύχθη ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς νεωτέρας βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ ἀποβλέπει εἰς τὴν γενικὴν προαγωγὴν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς συνετέλεσαν σημαντικῶς εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν ὕλικῶν ὄρων τῆς διαβίωσεως τοῦ πληθυσμοῦ, εἰς τὴν προώθησιν τῆς καλλιιεργείας τῶν γραμμάτων καὶ καλῶν τεχνῶν καὶ τὴν διάδοσιν τῶν γνώσεων εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας. Λόγω τῶν μεγάλων τούτων ἐπιτευγμάτων καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ τρόπου ζωῆς, πὸν ἔχει ἐπεκαθῆ εἰς ὄλον τὸν πολιτισμένον κόσμον, τὸ ἰδανικὸν τῆς κοινωνικῆς προόδου ἔχει ἤδη ἀποκτήσει νέον περιεχόμενον, ἀνταποκρινόμενον εἰς τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς βλέψεις τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

Ἡ ἀξία τῆς κοινωνικῆς προόδου ἔχει θέσει τὴν σφραγιδα της ὄχι μόνον εἰς πολλοὺς νέους κλάδους τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, ὅπως τὸ ἐργατικὸν ἢ γενικώτερον τὸ κοινωνικὸν δίκαιον, τὸ δίκαιον τῆς πνευματικῆς καὶ βιομηχανικῆς ἰδιοκτησίας, τὸ οἰκονομικὸν δίκαιον, τὸ διοικητικὸν δίκαιον κλπ., ἀλλ' ἔχει ἐπηρεάσει

62. Βλ. *Imt. Kant*, Δοκίμια, μετάφρ. Ε. Παπανούτσου, 1971, σ. 24 ἐπ., 42 ἐπ., 178 ἐπ. Χαρακτηριστικά εἶναι αἱ φράσεις μὲ τὰς ὁποίας ὁ Κάντ ἀρχίζει τὸ 2ον δοκίμιόν του (αὐτόθι, σ. 42) (Ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα τί εἶναι διαφωτισμός): «Διαφωτισμός (= Αἰὼν τοῦ διαφωτισμοῦ) εἶναι ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά του, γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶναι ὑπεύθυνος. Ἀνωριμότητα εἶναι ἡ ἀδυναμία νὰ μεταχειρίζεσαι τὸ νοῦ σου χωρὶς τὴν καθοδήγησιν ἐνὸς ἄλλου. Εἴμαστε ὑπεύθυνοι γι' αὐτὴ τὴν ἀνωριμότητα, ὅταν ἡ αἰτία της βρῆσκειται ὄχι στὴν ἀνεπάρκεια τοῦ νοῦ, ἀλλὰ στὴν ἔλλειψη ἀποφασιστικότητος καὶ θάρρους». . . Ἐπὶ τῆς διδασκαλίας ταύτης τοῦ Κάντ βλ. καὶ *Del Vecchio*, *Philosophie du Droit* (trad. D'Aynac) 1953, σ. 406, 408 καὶ τὴν ἐλληνικὴν μετάφρασιν: *Del Vecchio - Περιφρανάκη, Μαθήματα Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*, 1962, σ. 222, 224.

σημαντικῶς τὸ περιεχόμενον πολλῶν κλασσικῶν κλάδων τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ ἀστικοῦ καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ.

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἅμα τῇ λήξει τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ζωηρὰ κίνησις πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἀστικῶν καὶ ἐμπορικῶν κωδίκων παρετηρήθη εἰς πλείστας χώρας τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς. Σημαντικὰς δὲ βελτιώσεις ὑπέστη τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον εἰς τὸ πεδίον τῆς πατρικῆς ἐξουσίας, τοῦ διαζυγίου, τῆς ἐπιτροπείας, τῆς νόθεσίας, τῶν ἐξωγάμων τέκνων κλπ. Αἱ βελτιώσεις αὗται κατέστησαν ἀναγκαῖαι, ἀφ' ἑνὸς μὲν, λόγῳ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐξισώσεως τῶν δύο φύλων καί, ἀφ' ἑτέρου, λόγῳ τῶν διδασμάτων τῆς ἐμπειρίας, τῶν νέων νομοθετικῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ νέου ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος, πὺν διέπει τοὺς προαναφερθέντας θεσμούς. Τοιαύτη μεταρρυθμῖσις ἔχει ἤδη ἐν μέρει ἐπιτευχθῆ καὶ εἰς τὴν χώραν μας ἐπὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς νόθεσίας, εἶναι ὅμως ἀναγκαῖα καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς θεσμοὺς τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου καὶ ἃς ἐλπίζωμεν ὅτι δὲν θὰ ἀργήσῃ νὰ πραγματοποιηθῆ.

* * *

Μέσα εἰς τὸ χάος τῶν ἀπειραρίθμων νομοθετικῶν κειμένων πὺν ρυθμίζουν τὰς πολυπλόκους σχέσεις τῆς συγχρόνου κοινωνίας ἀναδύονται, ὡς ἀπόλυτοι ρυθμιστικαὶ ἀρχαί, αἱ τρεῖς βασικαὶ ἀξίαι τῆς δικαιοσύνης, τῆς τάξεως καὶ τῆς προόδου καὶ ὑπεράνω ὅλων ἡ δικαιοσύνη, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ὁποίας διαμορφοῦνται αἱ ἕτεραι δύο βασικαὶ ἀξίαι καὶ τὸ ὅλον θετικὸν δίκαιον. Εἰς τὴν ἀντιφατικὴν κοινωνίαν τῆς συγχρόνου βιομηχανικῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἀφθονία συμβαδίζει μὲ τὴν κοινωνικὴν δυστυχίαν καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς σοφίας μὲ τὴν ἀμάθειαν καὶ τὴν δεισιδαιμονίαν, τὸ ἰδεῶδες τῆς δικαιοσύνης ἀποτελεῖ τὸν μόνον σταθερὸν κανόνα πὺν ἠμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ τὴν ἀνθρωπότητα εἰς τὴν ὀρθοτέραν δυνατὴν ρύθμισιν τῶν ἀντιμαχομένων συμφερόντων καὶ τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων.

Οἱ συγκεκριμένοι στόχοι τῆς δικαιοσύνης εἰς τὸ πεδίον τοῦ ἰδιωτικοῦ ἐν γένει δικαίου εἶναι σήμερον ἡ προστασία τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἐξασφάλισις τῶν μέσων τῆς ἀξιοπρεποῦς ὄλικῆς, ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς⁶³, ἡ πλήρης κοινωνικὴ ἀσφάλισις παντὸς ἀτόμου, ἡ ἐν πνεύματι κοινωνικῆς δικαιοσύνης διανομὴ τῶν ἀγαθῶν, τῶν ἠθικῶν τιμῶν καὶ τῶν βαρῶν, ἡ προστασία

63. Πρβλ. *Verdross*, ἐνθ' ἀνωτ. (σημ. 1), σ. 250, ὅστις τονίζει ὀρθῶς ὅτι ἡ προστασία τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ ἀνθρώπου περιλαμβάνει τὸν σεβασμὸν ὄχι μόνον τῶν κλασσικῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων, ἅτινα εἰς τὸ πεδίον τοῦ ἐργατικοῦ ἰδία δικαίου ἐπιβάλλουν τὴν λῆψιν τῶν ἐνδεικνυμένων μέτρων πρὸς βελτίωσιν τῆς θέσεως τῶν ἀκτημόνων καὶ τῶν λοιπῶν οἰκονομικῶς ἀσθενῶν.

τοῦ ἀνθρωπίνου μόχθου καὶ ἡ ἐξάλειψις τῆς κοινωνικῆς δυστυχίας, ἡ ἐξόψωσις τῆς παιδείας καὶ τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Εἰς τὰς παρούσας καὶ τὰς ἐπερχομένας γενεάς ἀνήκει τὸ ἔργον τῆς πραγματοποιήσεως τῶν ὑψηλῶν τούτων σκοπῶν. Διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν δὲ αὐτῶν ἀπαιτεῖται πίστις εἰς τὴν βαθυτέραν ἀποστολὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἄγρυπνος συνείδησις καὶ ἀδιάκοπος ἀγών, ἀγὼν εὐγενής, πρὸς ὁμορφαίνει τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ πλημμυρίζει τὴν ψυχὴν του μὲ μῆνυμα ἐλπίδος καὶ αἰσιοδοξίας διὰ καλύτερον μέλλον.
